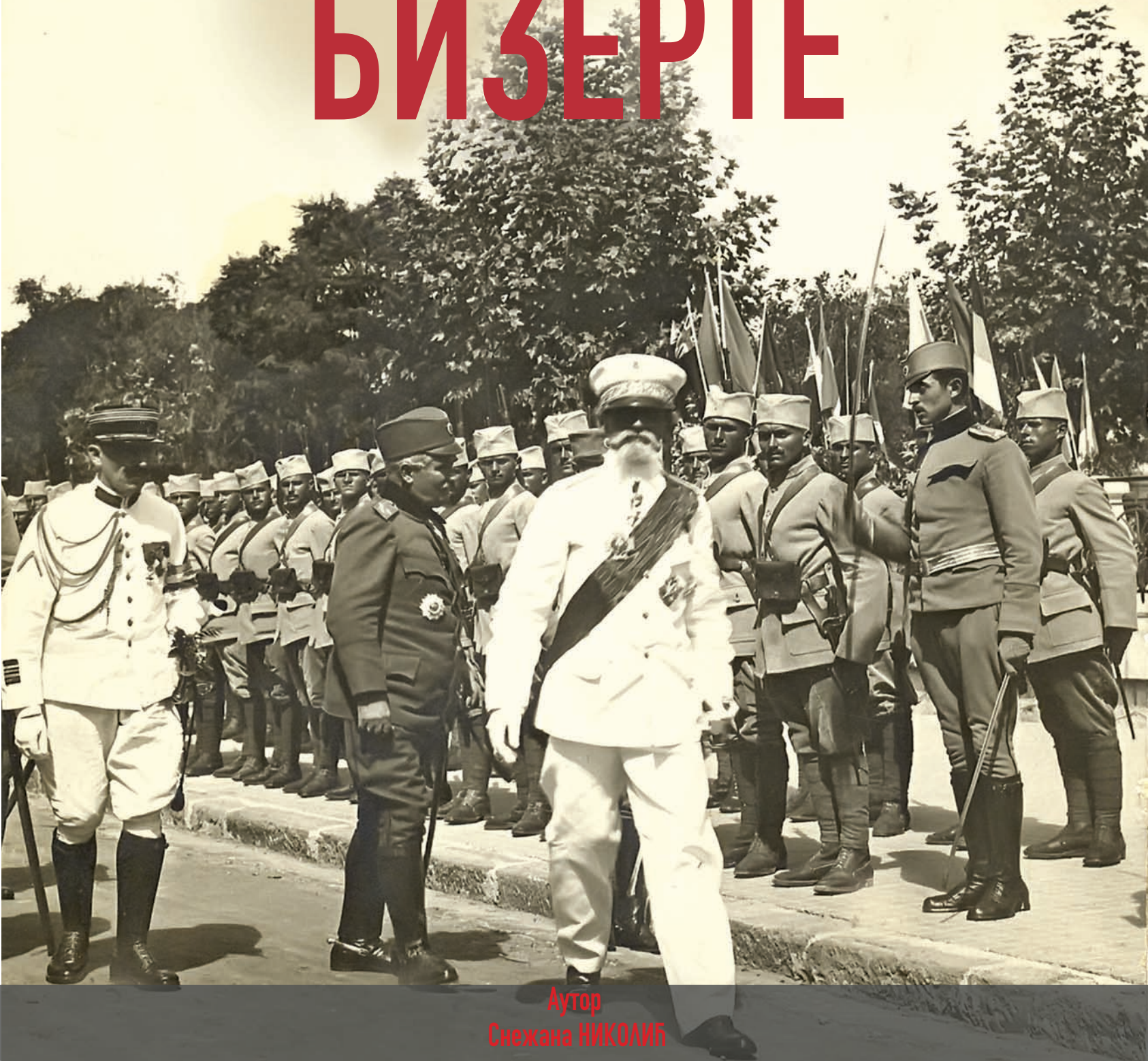

У НЕДРИМА БИЗЕРТЕ

Аутор
Снежана НИКОЛИЋ

Са обала албанског приморја за 18 дана (од 6. до 24. јануара) на двадесетак бродова и лађа у три конвоја у Бизерту и Сиди Абдалу транспортована су укупно 11.504 војника, од којих је 5.019 задржало распоред у јединицама (као релативно здрави), а чак 6.485 војника смештено је одмах у болнице. Укупном броју војника у јединицама и по болницама Туниса треба додати и 2.172 допремљене избеглице, што значи да се на територији Туниса нашло укупно 13.676 Срба. Ако се све то има у виду, онда се бар донекле стиче права слика о улози коју је Бизерта одиграла у спасењу српске војске после албанске голготе.

48. BIZERTE — Boulevard de

Ради стицања што јасније слике о динамици, структури и обиму искрцавања Срба на обале северне Африке, а тиме и напора које су савезници уложили да плански и организовано прихвате и збрину српску војску, потребно је све евидентиране поморске транспорте, зависно од места и времена укрцавања, груписати у четири поморска конвоја. Првим су превезене трупе из Драча и Медове, другим резервне трупе из Валоне, трећим болесници и избеглице, а четвртим и каснијим, накнадним конвојима – изнемогли, болесни и рањени са Крфа и из Солуна, добровољци из Америке, Аустралије и Новог Зеланда и регрути из Европе.

Фактичко стање српског распећа на обалама албанског приморја почетком јануара 1916. године унајкраће се може представити у неколико редова. Док црногорска војска на Мојковцу води одсудну битку за спас српске одступнице, у Драчу се укрцава први транспорт српске војске за Бизерту. Док васкрсава трачак наде да је мукама српског војника дошао крај, италијанска команда истог дана, 6. јануара, поставља захтев савезницима да се даље укрцавање настави у Валони. Док савезници међусобно усаглашавају нови план евакуације у правцу Крфа и издају припремне наређења својим снагама да осигурају искрцавање, конвоји трупа српске војске стижу у Бизерту.

Поморски конвоји из Драча и Медове

Након одступања из отаџбине, српски војник био је принуђен да одступа и са Балкана и из Европе, да се отисне најдаље од отаџбине, чак на други континент – у Афри-

ку. Тешка срца српски војници предали су своју судбину у Божје руке и руке савезника и њихове савести, попут проклетника и бескућника, заплвили су у неизвесност, преко сињег мора – у бели свет. „... Први пут улазимо у брод и, као послушни ђаци на екскурзији, идемо за морнарима који нас воде“. Слика коју је описао Света Николић најбоље илуструје скрханог српског војника у моменту укрцавања у савезничку лађу.

Први поморски транспорт српске војске са обала албанског приморја био је конвој којим су српске трупе, према измењеном првом савезничком плану евакуације, превезене из Драча и Медове у Бизерту. Први брод тог конвоја кренуо је из Драча 6. јануара, а у Бизерту је приспео три дана касније, 9. јануара 1916. године. У рано јутро, у недељу, на Светог Стефана, у бизертску луку упловила је крстарица „Виктор Иго“ са кадровицима 10. пука, истог оног који се тако храбро борио у одбрани Београда. Њихова одељења прославиће Божић заједничком коцком шећера и воштаницом, какве ли судбине – негде на пучини Медитерана.

Био је то конвој наде, а тај догађај и датум утолико су значајнији за историју српске војске и државе јер су означили почетак њеног избављења, спас, прекретницу и васкрс. То је један од најзначајнијих датума, јер се у изгнанству од тог дана наша читава војска, држава и део народа.

После скоро три дана пловидбе на крстарици „Виктор Иго“ у јутарњим сатима, у недељу 9. јануара 1916. (27. децембар 1915. по старом календару), на други дан православног Божића, кадровици 10. пука искрцали су се на афричко тло.

У сусрет крстарици, као почасна пратња, пред бизертску луку испловило је неколико лађа француске морнарице. При сусрету надомак обале из лађа се одједном заорила српска химна, а потом и поклици: „Живела Србија! Живела Француска!“. Збуњени српски војници одговорили су на исти начин. Потом су се све лађе упутиле ка бизертском пристаништу.

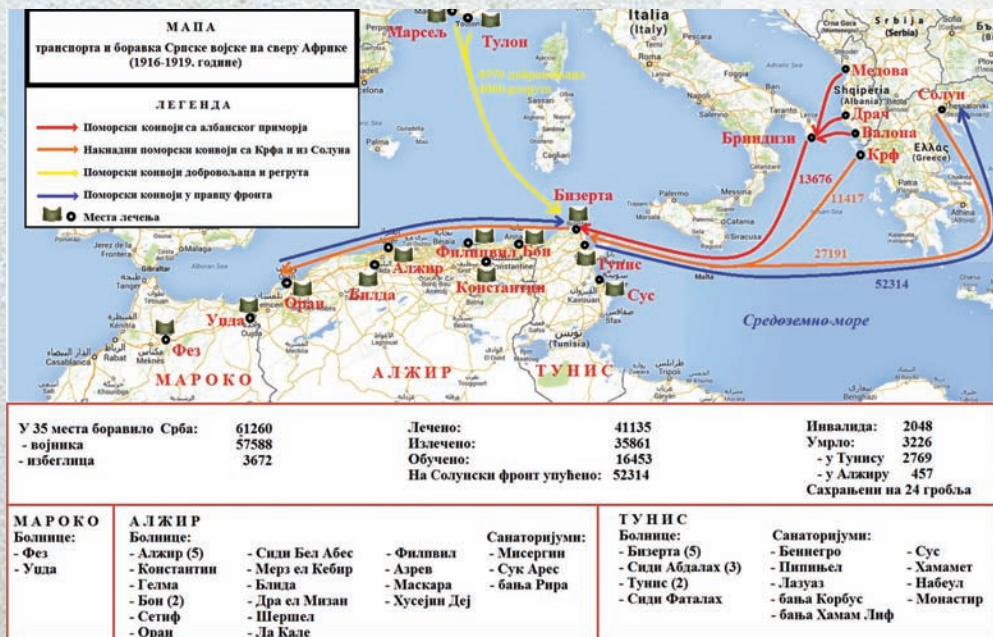
Са три продужена писка сирене брод је прошао кроз бизертски канал, упловио у бизертско језеро, затим се мало зауставио крај феривилског пристаништа (највероватније код арсенала Сиди Абдалах) и одмах се вратио натраг да би пристао уз бизертски кеј.

Величанствени дочек српских рањеника

Дочек је био величанствен. Иако је у Тунису владало ванредно стање, у то сунчано јутро на кеју се окупила безмало читава варош Бизерте. И док је брод пристајао, српски војници, они који су се могли подићи и довући до оградe у знатижељи да после толико месеци патње виде слободне људе и слободну варош, посматрали су како се из улица које воде ка пристаништу сливају коњица, пешадија и артиљерци са живописним униформама и уз војну музику и како се ту, пред њиховим очима, у њихову част, у част љутих ратника са Балкана, постројавају фронтом ка броду.

Ту је, испред свих, био и адмирал Емил Геprat. Пошто је изашао из свог црвеног аутомобила и поздравио почасне трупе, он се упутио групи лекара који су већ ступили на лађу и почели преглед, јер им је савезничка лекарска комисија која је надгледала укрцавање у Драчу већ јавила депешом да међу војницима можда има и оболелих од колере.

Пошто се уверио у стање војника на броду који је први допловио у бизертску луку и саслушао лекаре, адмирал се распитао где ће се ти људи сместити. Шта му је одговорено, најбоље је тумачити по његовој бурној реакцији: „То је немогуће, морају се бар за

Аутор: Лука Николџ

Техничка обрада: мр Сава Станковић

ИЗДРЖИТЕ ОПОРАВАК!

Дочекујући српске рањенике у Бизерти, адмирал Геprat обратио им се нежним и потресним речима:

„Децо моја, ви који сте толико много учинили за општу ствар, ви којима се свет диви, ви чијим се подвизима поносе сви ваши савезници, добро нам дошли. Муке су ваше и патње свршене. Имајте поуздања и храбрости да издржите опо-

рављање... Јесте, тешко вам је искушење судбина доделила, али сада је томе крај“, говорио је адмирал док му се набирало чело од призора, а његове плаве очи пуниле сузама.

Истовремено, очврсли ратници, људи који су толико пута гледали смрти у очи, пред њим су криомице брисали сузе, можда сузе радоснице, сузе благодарности или стида – то нико сазнати неће.

прво време метнути под кров". Била је то његова одлука и преломни тренутак у бризи о српским војницима у Африци. Због тога ће, касније, постати и „српска мајка“.

Потом се адмирал Геprat обратио грађанству, које је било притисло пристаниште, и изразио жаљење што им неће бити допуштено да на броду поздраве „ове људе којима патриотизам није реч већ дужност“, јер су лекари на броду констатовали тифус. Иако је народ наваливао са свих страна, лекари и стража никоме нису допустили да уђе у брод. Али то није спречило адмирала да уђе међу српске војнике. Идући од једног до другог, он им се обраћао као отац, с најискренијим уважавањем и нежношћу.

А кад је уз звуке војничких маршева почело искрцавање, небо се одједном смрачило. Као да је Бог, шаљући град, муње и буру, последњи пут хтео да искуша вољу српском војнику. Из лађа је почело искрцавање људи који су личили на колутове нагорелог сукна, уваљаног у блато, усправљеног у човечију фигуру. Бедно су изгледали хероји са Балкана, као да су изашли из страшног суда. Судбина им је доделила да, и поред жртава које су положили на олтар отаџбине, у рано јутро на Светог Стефана, са просјачким штапом закуцају на врата тражећи милосрђе од истинског пријатеља.

Тунисом су се већ биле прочуле приче о славним биткама и бриљантним победама српске војске. Баш такве – чврсте и бодре, очекивали су их пред својим очима. Али то као да нису били они које су очекивали. Видевши их, на кеју је завладао мук и запрепашћење налик на саучешће. Док су износили болеснике и смештали их у кола, окупљени људи и деца брисали су сузе и нису могли а да не скрену поглед са тешких призора. За грађане Бизерте била је то најчуднија посета неког брода који је икада упловио у њихову луку.

У знак поштовања према добродошлицы која им је приређена, они који су се могли кретати, упарађени су

колико-толико, као за какву свечаност или сусрет, иако су, заправо, једва вукли погрбљена тела. Непрестано посипане цвећем, колоне војника све више су личиле на спровод поред самртничког одра.

Српски војници су највеће изненађење доживели у самом граду, када су са пристаништа кренули у касарну „Ламберт“. Улице су биле искићене француским и српским заставама, препуне света који је изашао на дочек. Грађани Бизерте изнели су пред Србе хлеб, колаче, цвеће, поморанце, смокве, лимун, сокове, вино, француски коњак. Свако је нешто држао у руци и нудио. А Срби су хлеб прихватили као нафору! Овде-онде чуло се само „Хвала ти брате“ и „Хвала госпо“. Никада помоћ није дата оскуднијем, нити је искреније пружена ни захвалније примљена. Да би примили све те поклоне из дугог шпалира, који се протезао од пристаништа до касарне, измучени српски војници морали су често да застају и тако ремете колону.

Свим наредним бродовима и конвојима који су пристизали у бизертску луку на кеју је организован сличан дочек и почаст и свима је присуствовао адмирал Геprat.

Пловидба првог конвоја са српским рађеницима одвијала се до 13. јануара, у два засебна ешелона. Први поморски ешелон обухватао је транспорт трупа које су се укрцавале у Драчу, од 6. до 9. јануара, а други са укрцавањем у Медови, од 7. до 13. јануара. Транспорт је обављан преко луке у Бриндизију.

У Драчу се, при томе, укрцао део Трупа нових области (10. кадровски пук, Комбинованог одреда, 9, 10. и 11. чета Граничне трупе из састава Призренског одреда и 19. кадровски пук Комбинованог одреда), а у Медови највећи део трупа Шумадијске дивизије другог позива и Пољска болница који су били у саставу 2. армије. Уз наве-

дене крупније саставе, укрцане су и неке мање јединице, групе рањених официра, нешто болесника и један број избеглица. У периоду од осам дана (од 6. до 13. јануара) у Драчу и Медови укрцано је и у Бизерту транспортвано укупно 5.634 Срба, од чега 3.962 војника и 1.672 избеглице.

Треба истаћи да је, пре упућивања првог транспорта српских јединица са обала албанског приморја и из Солуна за Италију и Француску, организовано низ превозења са албанског приморја и из Солуна најразличитијих структура (државних чиновника и благајне, избеглица, заробљеника) – најчешће повратним транспортима, којим су евакуисани архива, особље двора, народни посланици, министарства, Црвени крст и око 200 деце са мајкама...

Редослед јединица за укрцавање у Драчу регулисао је командант Трупа нових области на основу прегледа трупа које ће се укрцати у драчком пристаништу, а он је предвиђао укрцавање: Комбинованог одреда, Моравске дивизије другог позива, Моравске дивизије првог позива, Вардарске дивизије првог позива и на крају је требало да буде укрцан Призренски одред.

Међутим, у драчкој луци није успео да се укрца ни комплетан Комбиновани одред, а укрцавање је обустављено. Из Комбинованог одреда на реду за укрцање био је 7. пук другог позива, али се није укрцао, као ни коњички ескадрон и још неки делови одреда који су такође добили наредбу за укрцање. На ред нису дошли ни војници Моравске

дивизије првог позива, Вардарске дивизије првог позива и Призренског одреда (осим чета граничне трупе). Кад је укрцавање обустављено, све те јединице кренуле су сувим за Валону. Осим тих јединица, у луци су остали неукрцани и изнемогли болесни и рањени и немали број трећепозиваца.

У медовској луци успео је да се укрца само први и други ешелон 2. армије. Трећи ешелон који је био на реду за укрцавање (1.200 људи) враћен је са пристаништа и није се могао укрцати, наводно због плитког газа и преоптерећености, а заправо је била реч о неразумевању и ароганцији коју је испољио италијански марински капетан Лењани. Тај ешелон није се укрцао ни наредних дана, па је упућен сувим за Валону, а на обали је остало да чека и више од 3.000 избеглица, чији је транспорт предвиђен нарочитим лађама за Корзику, и око 1.200 изнемоглих болесних и рањених, који су већ били прикупљени у депоу код Љеша.

Изнемогли, болесни и рањени војници, трећепозивци, последња одбрана, заостали војници и преостали део избеглица, међутим, транспортовани су из тих лука у последњи час, у засебном конвоју.

Поморски конвој Резервних трупа из Валоне

Други поморски конвој српских трупа за северну Африку уследио је у периоду од 10. до 16. јануара, укрцавањем у Валони 1. (Нишког) пука Резервних трупа, Скоп-

Испред хошла „Гранд“, српске шрупе спремане за укрцавање ка Солуну

СРПСКИ РАЂЕНИЦИ У АФРИЦИ 1916. ГОДИНЕ

ске подофицирске школе, Музике Коњичке дивизије, Штаба заробљеничке команде и још неких ситнијих састава.

Хроничари су забележили и дирљиво искрцавање другог конвоја у коме су били припадници Резервних трупа, Скопске подофицирске школе и Музике Коњичке дивизије. Том приликом, у знак захвалности за топао пријем и добродошлицу, српске трупе приредиле су пред адмиралом Гепратом својеврсну параду. Била је то, заправо, парада изнурених и сатрвених бродоломника. А цела Србија тих дана била је у њима оличена.

Догодило се тада нешто непојмљиво. Према сведочењу Вукашина Крстића, после поклика са обале „Живела Србија“, када су се мало боље загледали у тек приспеле мученике у српској униформи, из масе присутних до команданта је допирао све чујнији полушапат сажаљења „Јадни Срби!“. Српски официр, покретни леш, одједном се смрачи, спусти обрве, стаде испред строја и упита: „Војници, ко је од вас јадан!?“ И исука сабљу па командова: „Мирно! У двојне редове! Парадним кораком, напред, марш!“

И српска војска, односно њени остаци, корачали су корак за кораком, све поносније, последњим остацима снаге, пролазећи поред импровизоване бине на којој су стајали запањени француски официри и грађани Бизерте. У тренутку док су поред својеврсне позорнице дефиловали питомци Скопске подофицирске школе, при погледу на те живе костуре и крвави траг који је за собом остављао босоноги ешелон, музика је од запрепаштења престала да свира, присутни су занемели, а адмирал се заплакао.

У касарни „Ламберт“ српским војницима се поново обратио адмирал Емил Гепрат. Он их је осоколио речима да Француска неће вратити свој мач у корице све док и последњи аустроугарски војник не буде протеран из Србије и док се стари српски краљ не врати у отаџбину:

„Драги моји пријатељи и ратни другови, чини ми особиту част што у име Француске могу да поздравим храбре српске ратнике који су, после толико преживелих јуначких дела и непрекидне борбе, више волели слободу него ропство... Француска вас прима као своју рођену децу и поносна је што је ту част доживела...“

Под посебни утиском били су и сви други француски официри.

„Никада нећу заборавити“, говорио је касније инжењеријски мајор француске војске господин Бринет, „доказ ваших војника. Сећам се: једне ноћи у почетку 1916. године, одједном сам зачуо некакву непознату музику коју до тада никада нисам чуо. Отворио сам прозор... Осветљеном улицом пролазила је поворка војника са сурим шајкачама и опанцима. Пред њима је ишла музика. С једног прозора неко је узвикнуо: *Живела Србија!* Прихватио сам узвик свом снагом и тог тренутка заволео сам те изнурене војнике и вашу земљу. Волим је и данас.“

Говорио је о искрцавању измученог српског ешелона у коме је био и оркестар Музике Коњичке дивизије. Тај оркестар је ступању наших трупа на афричко тло дао посебан тон и ритам.

Укрцавању транспорта у Валони претходила је селекција коју су обавиле заједно српска и италијанска команда. По договореним критеријумима после транспорта за Бизерту упућен је транспорт за Крф (2. и 3. пук Резервних трупа и лакши болесници). Њих 5.140 укрцало се 17. јануара у бродове „Лутеција“, „Принчипе Умберто“ и „Реџина Елена“ и стигли су на Крф 20. и 21. јануара.

По структури транспорта био је то мешовити конвој трупа и изнемоглих, болесних и рањених јер се, уз поменуте саставе, на бродове у валонској луци укрцало и око 1.400 изнемоглих и болесних рањеника. Истина, њихов број у том конвоју није био толико велик као талас који ће тек уследити из Медове и Драча, јер су Резервне трупе и Скопска подофицирска школа већ били десетковани до Валоне. Али, то је био талас најтежих болесника и из њега су забележена прва и најмасовнија умирања Срба у Африци.

У Бизерту и Сиди Абдалах тим конвојем превезено је укупно 2.693 људи. Од тог броја, након тријажа у касарни „Ламберт“, 1.293 задржало је распоред у својим јединицама и као здрави упућени су у логор Лазуаз, њих 660 одмах је распоређено по болницама Бизерте, а осталих 740 након карантина у касарни „Фар“ размештено је по болницама Бизерте и Сиди Абдалаха.

Евакуација изнемоглих, болесних и рањених

Током превозења трупа из Медове и Драча за Бизерту, санитарна француска комисија је већ на бродовима издавала изнемогле, болесне и рањене, а посебно оне са оштећеним видом и слухом или без удова. Селекција здравих и болесних обављена је и приликом укрцавања Резервних трупа у валонском пристаништу.

Иако је збрињавању изнемоглог, болесног и заоста-лог људства посвећена изузетна пажња, пропуштена је прилика да се у прве бродове, којима су транспортоване трупе у Бизерту, укрцају они којима је помоћ била најпотребнија, а евакуација у тим моментима и живот значила. Они су укрцани у лађе тек од 19. до 24. јануара, што је изазвало додатне жртве и страдања те категорије вој-

ника и праву агонију у медовској и драчкој луци, које су убрзо постале скоро небрањене и надхват непријатељских копнених и поморских снага.

Био је то велики и неоправдан пропуст који је негативно примљен и код Врховне команде и код савезника, а посебно код најугроженијих војника. А да је то био усвојени критеријум комисије за укрцавање сведочи и извештај председника Комисије за укрцавање у Драчу, пуковника Драгутина Кушаковића Обр. 3. од 6. јануара: „...Слаби војници су издвојени да се још опораве и кренуће са идућим транспортима...”

Такав тријаж и нелогична одлука последица су рада двочлане комисије састављене од италијанског и француског лекара, који нису дозволили да се на бродове укрцавају војници за које су мислили да ће ускоро умрети или да болују од колере. Уочавајући тај проблем, Врховна команда од јединица императивно захтева, а при обраћању савезницима упорно инсистира, на апсолутном приоритету и хитности транспортовања те категорије војске. Приоритет свих приоритета постало је укрцавање свих болесних и изнемоглих, апсолутно из свих јединица, потом јединица трећег позива и последње одбране – стајало је изричито у наређењу Врховне команде за упућивање јединица сувим за Валону.

С тим циљем, два дана након издавања Наредбе о упућивању јединица сувим за Валону (19. јануара), Врховна команда одобрила је и да исцрпљени, у повлачењу већ десетковани, пукови трећег позива прекину марш и фактички тако буду расформирани и да се заједно са четама заосталих војника прикупе на једном месту у депоу код Базар Шијака како би се припремили за укрцавање у Драчу. Изнемоглим, болесним и рањеним, који су остали неукрцани у Драчу и Медови, и избеглицама, које су данима на голој ледини чекале на укрцавање, сада се придружују нови таласи чета заосталих војника, пукова трећепозиваца и старци последње одбране. И то је заправо била структура транспорта који се болесничким лађама упутио у правцу Туниса.

Док су медовско и драчко пристаниште, до тада, споро пражњени, превозењем српске војске реморкерима и малим бродовима на маршрути до валонске луке, савезници су овога пута, због критичне ситуације, настале продором аустро-немачких снага у Скадар и потребе хитне евакуације нагомиланог људства, реаговали озбиљније, брже и одлучније.

За тај транспорт они први пут ангажују велике болесничке лађе са по једну до две хиљаде болесничких креве-

ЈЕДВА ПОКОЈИ ЗДРАВ

Планско допремање тешких болесника са Крфа у Бизерту, Сиди Абдалах и Алжир почело је још половином фебруара 1916. године, тако да је са Крфа у северну Африку пребачено укупно 7.459 болесника и 2.458 здравелих регрута и око 1.500 избеглица – укупно 11.417 Срба.

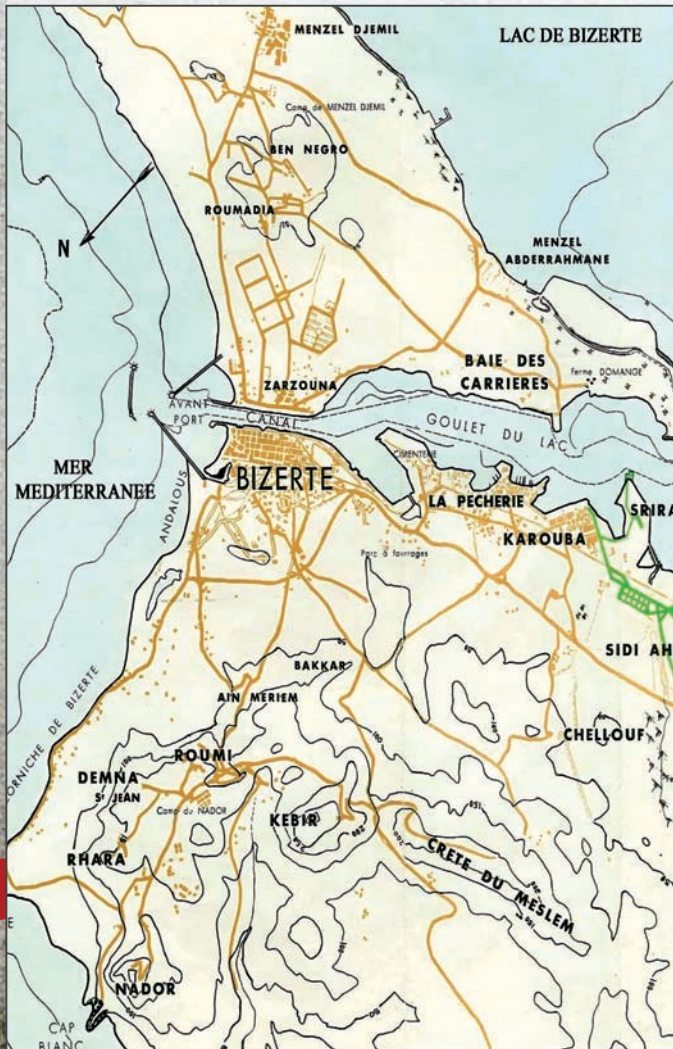
У каквом стању су били болесници са Крфа најбоље сведочи запис Емила Белића: „У почетку, док су преносени војници са обала Албаније, једва се је могло наћи међу њима и по који здрав, али доцније, када су почети да се преносе са Крфа... није се могао наћи ни један који би иоле личио на здравог. А толико су завидели ови „Африканци“ оним срећнима који су били пренесени на Крф...”

СРПСКИ РАЂЕНИЦИ У АФРИЦИ 1916. ГОДИНЕ

та („Цито ди Бари“, „Кониг Алберт“, „Чад“, „Девана“ „Бриндизи“ и једна енглеска болесничка лађа). Тај ешелон је у последњем тренутку отпловио из Медове јер су аустроугарске трупе већ сутрадан ушле у Скадар, а на реку Ишми, 40 километара од Драча, избиле су 7. фебруара. Била је то страшна битка савезничких бродова са временом за спас изнемоглих, болесних и рањених српских војника и избеглица.

Други ешелон кренуо је из Драча 23. и 24. јануара. Највероватније је да су и за те транспорте из драчке луке ангажовани исти они бродови који су претходно из медовске луке евакуисале изнемогле, болесне и рањене и избеглице, с тим што су их сада у Раштбулу и Базар Шијаку ишчекивали и расформирани пукови трећепозиваца и чете заосталих војника. У тај транспорт укључена су и два мања реморкера са по 150 до 200 кревета – „Санта Лучија“, „Меркијеро“ – који су наше болеснике превозили до Бриндизија, где их је преузимала француска крстарица „Жил Мишел“, која их је превозила за Бизерту.

И међу тим болесницима било је и оних које су већ велико разарале заразне болести (трбушни тифус, пегавац, дизентерија и колера). Још током превозења санитарна комисија обављала је тријаж, издвајајући у посебне групе изнурене војнике, најтеже болеснике, оне за које се сумњало да су оболели од заразних болести, тешке рањенике, инвалиде без удова, са оштећеним видом, слухом.

Требљење од ваши
Поштанско одељење
Ужичке Војске у Драчу

Како је на бродовима владала зараза, намера савезника била је да тај конвој упуте дубље у афричку пустињу и тамо за њих отворе посебан карантин, али су они приспели између Бизерте и Сиди Абдалаха (ближе Сиди Абдалаху), где су прихваћени и распоређени на лечење по болницама у самим варошима.

Био је то највећи конвој који је са обала Јадранског приморја кренуо за Африку, а у утроби његових лађа нашли су се коначно они којима су бродови били најпотребнији. Не постоје прецизни подаци колико је заиста људи превезено тим конвојем, али рачунице говоре да се на тим бродовима нашло 4.849 изнемоглих, болесних и рањених војника и око 500 избеглица – укупно 5.349 Срба.

Евакуација избеглица

Првим конвојем трупа у северну Африку већ су биле пребачене 1.672 избеглице. У медовској луци, без икаквих могућности да се заштите од невремена и глади, на голој ледини, према извештају председника комисије за укрцавање од 12. јануара, остало је да чека евакуацију још око 3.000 људи. Највећи део њих укрцан је у лађе трећег конвоја, којим су, од 19. до 24. јануара, транспортовани изнемогли, болесни и рањени. Њихово уточиште углавном су били Марсељ, Корзика (Баста), али је око 500 њих нашло уточиште у Тунису, Бизерти и Сиди Абдалаху.

Један конвој са око 1.500 избеглица пристигао је са Крфа у Алжир и Мароко у јуну 1916. године. Тако су на обале северне Африке пристигле укупно око 3.672 избеглице. Избеглице су просто запљуснуле обале северне Африке од Бизерте и Туниса, до Алжира, Константина и Орана. Већина оних који су се искрцали у Бизерту ускоро су премештени на Корзику, у Француску и Алжир. И у Константину, Орону, Бону, Кап Матифу и Бела Бесу у почетку је било доста избеглица, али су се и они касније концентрисали углавном у граду Алжиру.

Многи од њих научили су француски језик и дошли до зараде. Међу ђацима је било оних који су у Алжиру похађали свеучилиште или су из Африке отишли у Француску и ту завршавали гимназије, а касније и универзитете.

Значај Бизерте не огледа се само у броју транспортних са обала албанског приморја. За 18 дана (од 6. до 24. јануара) на двадесетак бродова и лађа, у три конвоја, у Бизерту и Сиди Абдалу транспортована су укупно 11.504 војника, од којих је 5.019 задржало распоред у јединицама (као релативно здрави), док је више од половине њих, чак 6.485 војника, одмах смештено у болнице. Укупном броју војника у јединицама и по болницама Туниса треба додати и 2.172 допремљених избеглица, што значи да се на територији Туниса нашло укупно 13.676 Срба. Ако се све то има у виду, онда се бар донекле стиче права слика о улози коју је Бизерта одиграла у спасењу српске војске после албанске голготе.

Много је више оних који су у Бизерту пристигли накнадно са других одредишта – са Крфа, из Солуна, из Америке и неких европских држава. Ти конвоји представљају, заправо, низ засебних превозења појединих групација који су уследили након реорганизације српске војске, допремање регрута и добровољаца, евакуацију најтежих рањеника и болесника и оних код којих је природа болести захтевала дуже лечење – најпре са Крфа, а потом и из Солунског залеђа. У те транспорте укључен је и повратак одморених и опорављених војника и реконвалесцената и упућивање обучених добровољаца и регрута из Бизерте на Солунски фронт.

Евакуација са Крфа средином 1916. године

Транспорт регрута са Крфа у Бизерту био је регулисан при самом завршетку искрцавања војске на Крф низом наредби базираних на наредби министра војног од 16. фебруара, која је прецизирала да се сви здрави регрути из резервних трупа превезу у Бизерту, а да се здрави војници који се налазе у Бизерти, а нису у саставу резервних трупа, превезу на Крф.

У оквиру тог транспорта у Бизерту су најпре стигле оне јединице резервних трупа које су већ 17. марта 1916, у склопу реорганизације српске војске и непосредних припрема за успостављање Солунског фронта, бродом „Лутесија“ упућене са Крфа (из пристаништа Говино) у Бизерту. Реч је о 2.458 прездравелих и опорављених регрута 2. и 3. резервног пука.

У склопу реорганизације српске војске и њених припрема за превозење на Халкидики, савезници су планирали да све болеснике из пољских болница, избеглице и друге структуре које нису потребне на фронту са Крфа превезу у Бизерту, на Корзику и у Француску. Предвиђено је да на Крфу, осим батаљона старца и последње одбране, остане само 2.493 болесника, који су се лечили у болници у Ахилеону.

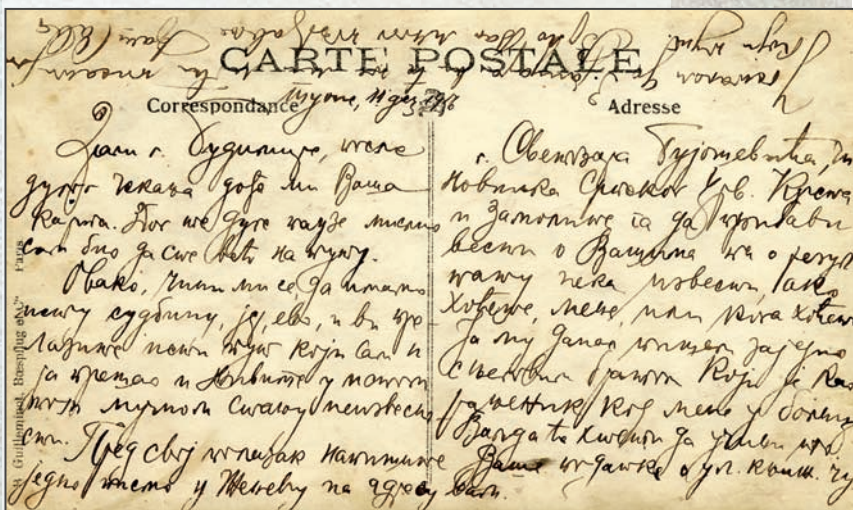
Евакуацију и лечење рањених и болесних српских војника из захвата Солунског фронта у правцу северне Афри-

ке, са Бизертом као центром збрињавања на том простору, треба посматрати у контексту укупне реорганизације српског војног санитета по ступању на Халкидики. Према том решењу, изранављене српске војнике са линије фронта до дивизијских завојишта (у првој етапи) збрињавао је и евакуисао српски војни санитет. Даље, збрињавање и лечење (у етапама од дивизијских завојишта и амбуланти до болница солунског залива, и све до Бизерте) преузели су савезници – Французи и Енглези.

Такво решење било је изнуђено околностима да санитет српске Врховне команде није имао довољан број хирурга и средстава за извођење сложенијих хируршких интервенција на великом броју рањеника, а и савезничке болнице су радиле претежно као пољске.

Евакуација рањених и болесних с фронта

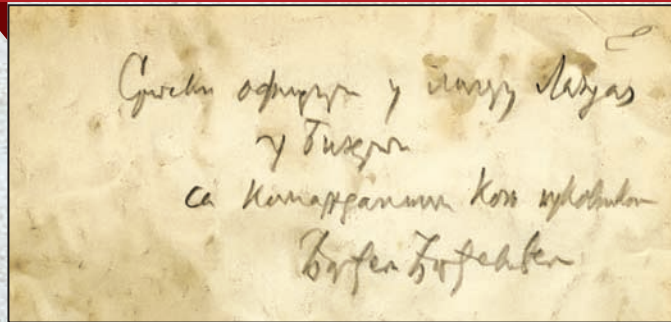
Из солунских у болнице северне Африке евакуисани су ради лечења најпре најтежи рањеници из битака за успостављање фронта до половине 1916. године, они који су ране задобили у тзв. „могленској офанзиви“, у борбама за одржавање фронта током 1917. и 1918. године („рововска војна“) и при пробоју Солунског фронта, а затим најте-

жи болесници који су се тамо разболевали од маларије и других тешких болести и они код којих је дошло до већих компликација или је природа болести захтевала даљу обраду, дуже и додатно лечење.

Један број најтежих рањеника и болесника плански је евакуисан бродовима у дубоко залеђе битака, у комфорније услове лечења и извођења сложенијих операција – у болнице Бизерте, Сиди Абдалаха, Туниса, Алжира, Кап Матиф, Оран и других места северне Африке која су пружала такве услове.

Још се изнемогли, болесни и рањени српски војници, пристигли у болнице северне Африке са обала албанског приморја и са Крфа, нису били ни опоравили од болести нити зацелили ране албанске голготе, а већ средином августа у северноафричке луке почели су да пристижу бродови са рањеницима са Солунског фронта.

Од августа 1916. до марта 1919. године из Солуна је у правцу северне Африке евакуисан 27.191 рањеник и болесник.

Први транспорт са најтежим рањеницима из Солунског фронта приспео је у Бизерту 6. августа 1916. године. Били су то рањеници који су ране задобили у биткама за успостављање фронта од 14. јула до 17. августа 1916. године.

Уследили су транспорти са рањеницима из Горничевске битке, која је вођена од 30. августа до 3. септембра 1916. године. Упоредо са битком за Горничево отпочеле су и борбе за Кајмакчалан, који је, уз незапамћене журише и жртве, освојен 17. септембра. Борбе и жртвовања настављена су до ослобођења Битоља, 6. новембра, и Груништа, које је пало 20. новембра 1916. године. У тим окршајима, у којима су највише искрвариле Дринска и Дунавска дивизија и Добровољачки одред војводе Војина Поповића Вука, била су рањена 13.242 српска војника. Најтежи рањеници из тих троипомесечних борби допремани су у болнице северне Африке. Подаци говоре да је у седам већих санитетских транспорта током 1916. године из Солуна за Бизерту, Тунис, Кап Матиф и Оран пребачено 3.389 болесника и 2.981 рањеник – укупно 6.370 војника и официра.

Тако су ратну 1917. годину северноафричке болнице дочекале препуне српских рањеника са Солунског фронта. Из Солуна за северну Африку испраћани су песмом „Креће се лађа француска“, која је, као поздрав при опраштању од ратних другова, настала управо тих дана у солунском пристаништу.

Први већи санитетски транспорт из Солуна у 1917. години уследио је у марту, када су транспортовани тежи болесници који су размештени углавном у Оран али и још неколико места Алжира. Већ крајем маја у Бизерту и Кап Матиф пристижу први рањеници из офанзиве Друге армије на мориховско-могленском правцу, а потом су уследила још два транспорта: у јуну у град Тунис, а у јулу у Сиди Абдалах.

Крајем 1917. године Солунски фронт се стабилизовао, па се од тада до пробоја из солунског залеђа у северну Африку углавном евакуишу болесници (претежно оболели од маларије) и тежи рањеници из „рововске војне“, у којој је из строја избачено 4.226 војника и официра, од којих је њих 1.585 упућено на даље санитетско збрињавање у болнице северне Африке. У том периоду, у континуитету је организовано најмање седам санитетских транспорта. Први такав транспорт упућен је у септембру у град Тунис, у октобру у Бизерту и Оран, и новембру у Сиди Абдалах и у децембру у Тунис.

У другој половини 1917. па све до средине 1918. године, из Солуна у болнице северне Африке углавном су евакуисани оболели од маларије, али и других тежих болести. Јер, ступањем на Халкидики, војску је захватила епидемија маларије, а најтежи случајеви упућивани су на лечење и опоравак у дубоку позадину – у северну Африку.

У континуитету је организовано најмање седам великих санитетских транспорта које су чинили претежно болесници. Први транспорт са болесницима од маларије пристигао је већ у марту у Оран и још неколико места у Алжиру. У септембру оболели војници из Солуна стижу у град Тунис, у октобру у Бизерту и Оран, у новембру у Сиди Абдалах, у децембру у Тунис.

Осим једног већег транспорта за Бизерту и Кап Матиф у јануару 1918, који чини континуитет претходно поменутих, све до средине 1918. године на поморском коридору Солун – Северна Африка нису забележени већи санитетски транспорти.

Каснији транспорти рањеника и болесних поклапају се са планским припремама за пробој Солунског фронта и резултат су мера које су предузимане с циљем „празњења“ болница у захвату фронта како би санитетски капацитети што спремније дочекали пробој. У мају је један такав транспорт упућен у Тунис, у јуну у Бизерту и Кап Матиф, а у јулу у Сиди Абдалах и Тунис, тако да су већ почетком августа санитетски капацитети у захвату фронта били растеређени.

Guerre 1914-18
40. - BIZERTE. - Le Camp Serbe - V

Рањеници из пробоја током добропољске операције, до заузимања линије Криволак – Демир Капија, евакуисани су у Солун.

Први рањеници из пробоја пристигли су у град Тунис већ крајем септембра. Почетком октобра рањеници из те битке стижу у Бизерту и Кап Матиф, а у новембру у Сиди Абдалах и Тунис. Један број рањеника упућен је у Бизерту у фебруару 1919, а последњи организовани санитетски транспорт из Солуна за северну Африку упућен је у Сиди Абдалах у марту 1919. године – три месеца по ослобођењу отаџбине.

Прецизни подаци о томе колико је болесника и колико рањеника евакуисано из Солуна за Африку нису сачувани у нашим архивима нити у њима постоји евиденција о броју евакуисаних по годинама. Подаци су свакако евидентирани у болесничким протоколима, али се они не налазе у нашим већ, највероватније, у француским архивима. У недостатку поузданих података о структури лечених, остаје да се ослонимо на посредне доступне податке и из њих изведемо одређене закључке. Тако се масовност пристизања рањеника и болесника са фронта у болнице северне Африке јасно може индиковати ако следимо интензитет умирања по афричким болницама, јер се он увек повећавао у периодима динамичнијих борбених дејстава и појава масовнијих разболевања у захвату фронта.

Осим организованих санитетских транспорта, мање групе рањеника и болесника евакуисане су из солунског залеђа и повратним транспортима, тако да се може рећи да се њихова евакуација одвијала у континуитету пуна 32 месеца.

Пристизање регрута из Европе

У састав Резервних трупа у Бизерту је пристигла и партија младих војника регрута који су, као младићи избеглице, били расути по европским земљама – Француској, Италији, Грчкој. Реч је о ђацима рођеним 1896. године, које је регрутна лекарска комисија оценила способним за борце. То питање регулисано је на основу наредбе Врховне команде од 11. фебруара, којом су у регруте сврстани старији младићи последње одбране, а остали младићи распоређени су у допунске трупе док не стасају за регрутацију. Младићи су отуда крајем 1916. године почели пристизати у Бизерту, где су распоређивани по пуковима Резервних трупа. Припреме за регрутацију те партије регрута завршене су 26. фебруара 1917. године.

С циљем њиховог регрутовања, 11. марта 1916. наређено је формирање регрутних комисија у Паризу, Тулону, Бизерти, Риму, Солуну, Крфу, Одеси. Од средине 1917. године, из наведених европских центара у Бизерту је пристигло око 4.000 регрута.

Превожење добровољаца

За прикупљање и обуку добровољачких потенцијала из Америке на конференцији у Врховној команди француске војске, одржаној 25. новембра 1916, којој је присуствовао и представник наше војске, прихваћено је да се сви добровољци из Америке прикупљају у Бизерти. Ради обуке и спремања за фронт одређен је логор Лазуаз, у који је, убрзо по доношењу наредбе о формирању Првог југословенског добровољачког пука, почетком 1917. године упућен официрски кор са око 40 старешина за прихват и обуку добровољаца. Већ 28. марта 1917. у Лазуаз пристижу прве мање групе добровољаца.

Путеви прикупљених добровољаца били су различити. Полазили су из центара за мање групе у Америци, из којих су упућивани у канадску базу Луис. Из Канаде су у групама пребацивани бродовима за Енглеску па Француску, где су прихватани у пролазни српски депо у Хавру или Бордоу, а одатле се упућују за Марсељ па потом бродовима за Бизерту.

Различити су подаци о укупном броју добровољаца који су из Америке пристигли у Бизерту. Најчешће се помиње пашална бројка о 3.000 пристиглих добровољаца. Миленко Гаковић наводи податак да их је кроз Бизерту прошло 5.600. Најпрецизније податке у вези с тим презентовао је професор Никола Поповић у делу „Југословенски добровољци 1914–1918“. Из те рачунице произилази да је у Бизерту током 1917. године пристигло 2.405, а током

14-1916

Vue générale du Camp du Nador

1918. још 1.858 добровољаца, што укупно износи 4.263 добровољаца из Северне Америке (јер је у Тулону 763 добровољаца одбило да се пребаци у Бизерту). Ако се том броју дода и 250 добровољаца из Јужне Америке, 385 који су стигли са Корзике и 78 из Аустралије и Новог Зеланда, произилази да је кроз Бизерту прошло укупно 4.976 добровољаца. Међу њима је било највише Срба, око 200 Хрвата и неколицина Словенаца.

Француска савезник и пријатељ

Преузимајући одговорност за прихват српских војника на афричком тлу, маниром искреног пријатеља и савезника, Француска је несебично ставила на располагање све потенцијале, стварајући тако најбоље могуће услове за лечење и организацију обуке и свакодневног живота и рада изморених јединица. Захваљујући топлој пријему који су приредили Французи, Бизерта је постала блистав драгуљ српског укупног избављења.

Околност да су транспорти који су упућени у северну Африку били први транспорти српске војске изван отаџбине, даје нам за право да их окарактеришемо и као мисионарске. Јер управо се ту, на афричком тлу, први пут сусрећу српски и француски војник и, на најнепосреднији начин и у најтежим околностима, упознају. Ту, у Бизерти, ствара се клица заједништва које ће се убрзо потврдити на Крфу, касније на Солунском фронту и посебно у заједничком јуришу, пробоју и жртвама.

Исказујући од првог дана чврсто пријатељство и кујући нераскидиво савезништво, ту у Африци српски сељак и француски грађанин, сада у униформи, у вихору рата, опседнути истим циљевима, делећи три и по године заједничког живота, прогнани један другог у душу националног бића и успостављају блискост два народа различитих култура и традиција. И дуго после рата остали су неизбрисиви трагови тог пријатељства. Печат свему давао је адмирал Гепрат.

Осведочени примери разумевања, предусретљивости и искреног пријатељства, које су Французи од првог дана

НЕВЕРИЦА И СТИД

Дубину дна коју је тих дана био дотакао измучени српски војник осликава и једно казивање књижевника Милана Предића: „Многи кад су први пут узели храну, осетили су потребу да се усаме, постојали озбиљнији, управо мрачни. Поводили су се као пијани...” Иако су већ увелико примали следовање хране, у измученом и прегладнелом српском регруту још дуго се јављала неверица, несигурност и страх да ли ће и сутра имати шта да

једе. Из њега је још проговарао скривени и необуздани прогон глади, па су после оброка скупљали сваку мрвицу са стола. Као изгладњели скакавци, одлазили би на сметлиште трпезарије и ту кришом сакупљали просуте отпатке хране, љуске од воћа и крупне кости. Ту ни грдње и прекори официра нису помагали. „Трпали су их по џеповима, сти скали обема рукама уза се, ишли кругом и сами страхујући за свој бедни плен ...”, забележио је Милан Предић.

Адмирал Емил Геџарџи

исказивали према Србима, пратили су српског војника на сваком кораку. При сваком контакту и Французи и Арабљани односили су се са уважавањем према српском војнику. За време лечења српских војника у Тунису Французи су овладали одређеним фондом српских речи, а многи Срби научили су француски, па и арапски – довољно за први контакт. Довитљивим трговцима и занатлијама то је нарочито користило. Убрзо су на српском језику нудили вино и друге потрештине нашим официрима и војницима.

У листу „Напред“, зарад привлачења српских муштерија, штампане су рекламе многих фирми. Српском војнику и официру нудили су квалитетну храну, пиће и услугу у хотелу „Гранд“, кафеу „Рише“, јефтин и поуздан превоз (за два франка) од Лазуза до Бизерте аутомобилима предузећа „Централ гараже“, разноврсне деликатесе, вино, пиво, чак и купатила бројних трговинско-угоститељских објеката, израду и кројење униформи по мери за официре у салону „Еlegant“, српску кухињу у ресторану „Глоб“. Сви ти огласи са данашње временске дистанце утолико су важнији јер осликавају колико су српски војници и официри били уважавани у вароши, какве су биле њихове потребе и где су најчешће проводили часове слободног времена.

У својој историји Србија никада није имала тако верног савезника као што је то била Француска у Првом светском рату. А то савезништво управо је у Тунису ковано у непосредним контактима Срба и Француза и достигло је зенит љубави између два народа. У тешким данима голготе и изгнанства, када је српском војнику – безнаднику био

потребан какав-такав ослонац ради стицања самопоуздања, Француска му је пружила руку спаса.

Њој припада вечно поштовање за све што је учинила за српске трупе у Тунису, за њихов опоравак, окрепљивање, опремање и преоружавање да тако оспособљени, снажни и бодри уђу у нове јурише и нове окршаје за слободу поробљене отаџбине.

Адмирал Гепрат – „Српска мајка“

Искрено савезништво две војске тих година било је оличено у једном човеку. То је адмирал Емил Гепрат, „Српска мајка“ (како су га из милоште прозвали Срби), француски витез – личност којој ће Срби наћи места у својим историјским уџбеницима и читанкама. Од 15. октобра 1915. адмирал Гепрат налазио се на дужности главног команданта француских трупа за северну Африку, перфекта маринског целе Алжирско-туниске области и гувернера Бизерте.

Њему Србија дугује вечно захвалност за спас српске војске у северној Африци. Њему припада заслуга за спас српског војника јер је, противно ставовима Врховне команде француске војске, сам одлучио да српске војнике, међу којима су владале зараза и смрт, не смести дубоко у пустињски песак Сахаре, већ у саму варош Бизерту, чиме је спасио хиљаде од смрти.

Њему припада захвалност што је одобрио да српски војник добије следовање од једног килограма хлеба дневно уместо 600 грама, како је то било прописано за француског војника.

Њему припада вечно поштовање јер је са изнемоглим и бедним српским војницима, који су били додирнули само дно живота и достојанства, поступао као са витезовима и изабраним људима и, бодрећи их у таквом стању, вратио им поуздање које су поодавно били изгубили:

„Поздрављам у вама официре који сте водили војску којој се цео свет диви. Поздрављам у вама војнике који сте умели са толико храбрости, одушевљења и пожртвовања да се лавовски борите против десет пута јачег непријатеља, поздрављам у вама људе...“, рекао је адмирал Гепрат при првом сусрету са српским официрима на броду који је упловио у Бизерту, а те речи дале су печат његовом односу према српском војнику и Србији.

Бројни су и често дирљиви примери његовог људског, очинског и витешког поступања према српским ратницима од првог сусрета са њима.

Адмирал је присуствовао искрцавању и укрцавању сваког транспорта Срба. Приликом одласка наших опорављених војника на Солунски фронт, без обзира на претходни лекарски тријаж, адмирал би ушао у укрчану лађу, разгледао како су размештени војници и том приликом увек издвојио 20 до 30 њих за које би му се учинило да су слаби, неухрањени или недовољно опорављени и враћао их у логор да се још мало попправе.

Српским војницима увек се обраћао на српском језику речима: „Помоз Бог, браћо Срби! Да ли вам шта треба?“

Колику је пажњу посвећивао стању српских војника најбоље потврђује из тих дана уврежена узречица која га је,

као синоним његове личности и као својеврсна критика и љубомора претпостављених команди, пратила: „Адмирал Геprat и његови Срби!”

Много пута возећи се својим аутомобилом кроз Бизерту, кад спази неког српског војника, адмирал заустави аутомобил, искочи из њега, приђе војнику и нешто му рекне или га помилује, па опет скочи у свој аутомобил и продужи даље.

За све што је чинио, српски војници су на адмирала излили сву своју љубав, прозвавши га „Српска мајка”. А ту љубав исказали су симболично и величанственом парадом коју су организовали у част његовог одласка из Бизерте.

Као израз захвалности, адмиралу Геprату додељен је Орден белог орла са мачевима првог реда, највеће српско одликовање после Карађорђевог звезде.

Српски војници, а не француски, приредили су му величанствену параду на Тргу Европа у Бизерти поводом његовог пензионисања.

Геprat је умро је 1939. године. Слава француском витезу!

Лађе с плаво-жутиим заставама болести и смрти

По пристизању у бизертску луку, транспорти трупа са албанског приморја упућивани су у касарну „Ламберт”, где је комисија, коју су чинили наши лекари Петар Николић, Никола Башевић, Петар Зеc и Михајло Ђоковић, обављала тријажу. По наређењу адмирала Геprата касарна је уступљена српској војсци, пошто је из ње претходно већ био измештен и распоређен у оближњи логор 124. зуавски пук.

По обављеној тријажи уследиле су хигијенске мере: купање, шишање, запрашивање, дезинфекција тела и униформи, пресвлачење. Сваки војник морао је проћи кроз такозвану „чистионицу”, па би тек тада био упућен, сходно одлуци тријажне комисије, у даље боравиште. Треба имати на уму да српски војни санитет није располагао сопственим дезинфекционим средствима и да је помоћ француских санитетских екипа у томе била драгоценца.

Они који су сматрани здравим – који су се заправо могли кретати, распоређивани су на петодневни карантин у касарну „Фар”, где је наше војнике прихватио доктор Салијеж, који је касније наше рањенике и болеснике лечио у болници Сиди Фаталах на периферији Туниса. Уз доктора Салијежа и поручника др Бријана, у карантину „Фар”, наше болеснике прихватила је и лечила војна лекарка докторка Вера Марковић.

Касарна „Фар” није имала капацитете да прими толики број војника, па је убрзо постала жариште заразних болести, не само оних које су собом донели болесни српски војници у периоду инкубације током боравка у карантину, већ и нових зараза (инфлуенца, вариола, менингитис), које су владале код месног становништва. Од њих се болест преносила на здраве и то је био нови проблем за здравствене раднике.

Након тријаже и дезинфекције из касарне „Ламберт” и карантина у касарни „Фар”, здрави војници упућивани су у логор Лазуаз, а болесни у три модерне бизертске болнице: Сион, Харубија (Керуба, Харуба, Керубија) и Аин Берда.

А онда је почело искрцавање највећег таласа са 4.849 болесника и рањеника, који су великим болесничким лађама пристигли из Медове и Драча.

Конвој тих лађа прихватајући је са посебном пажњом и пијететом. Оне су своје тешке товарице искрцавале у бизертском заливу и на доковима ближе Сиди Абдалаху, а плаве заставе са жутом кружном пегом на њиховим катаркама – знак заразе, болести и смрти – био је стег војске која се, у самртничкој тишини, с највећим напором и уз пажњу и саучешће домаћина – искрцавала.

Иако очекивана, та „инвазија” изнемоглих, болесних и рањених Срба ипак је дошла изненада. Капацитети бизертских болница већ су били попуњени изнемоглим рањеним српским војницима који су пристигли у конвојима трупа, па су санитетске екипе и мисије савезника одмах приступиле импровизацијама – подизању барака и монтажних зграда у непосредној близини болница. Како би се могли сместити сви болесни српски ешелони, неки војници размештани су и по приватним клиникама, па и кућама француске господе. Да би се ослободили капацитети, један број болесних и рањених француских војника, који се у њима до тада налазио на лечењу, пребачен је из Бизерте у болнице по Француској.

Али ни то није било довољно, па је већи део транспорта упућен у Сталну маринску болницу у Сиди Абдалаху. А кад су капацитети и те болнице постали тесни, адаптиране су две зграде које су послужиле као помоћне болнице, а преостали су размештени у више зграда и барака.

Размештај трупа

Ступајући на афричко тло, српски војник осетио се у исти мах и срећним и очајним. Окружен самарићанском пажњом и негом, срдачношћу, наткриљен љубазношћу и изобиљем француског културног и богатог света кога је овде

г. - BIZERTE, - Le Camp Serbe - Une Compagnie au repos

затекао, био је срећан што се, после вишемесечних мука, патњи и неизвесности одступања, коначно скрасио; али и тужан, јер га је прожимао студен и дубок бол изгнанства из сопствене отаџбине у којој је оставио своје најмилије, на милост и немилост. Поврх свега јављао му се у исти мах и осећај утученог бегунца који је направио велики грех пред Богом што је напустио своју породицу и огњиште, али и бојазан и чежња у виду питања: да ли ће икада из толике даљине успети да се врати у своју отаџбину, свој завичај.

У какав амбијент су упловили Срби у Бизерту 9. јануара 1916. и ту засновали своју „колонију“, најбољи запис оставио је др Веселин Чајкановић: „Ми смо на афричку обалу ступили бојажљиво, истрошени физички и морално, и – са извесним предрасудама о Африци и њеним становницима. За српског војника цела Африка представљала је, географски и етнолошки, једну целину – земљу пуну дивљих зверо-

ва, људождера и врућине, од које човек постане црн као гавран. Како су се те предрасуде брзо разбиле!”

Бизерта је постала српска варош јер је сваки пети становник био Србин.

Српска варош Лазуаз

Одредиште за размештај српских трупа било је висораван Лазуаз, на само пет километара од Бизерте и око два километра од обале Средоземног мора. Без обзира на почетне тешкоће, Лазуаз је убрзо постао главна база за опоравак реконвалесцената, преобуку војника и обуку регрута и добровољаца.

Када су прве јединице стигле, у Лазуазу није било ничега. На стрмој падини почели су подизати прво мале шаторе да би нешто касније прешли у веће. За четири или пет месеци, у логору је „никло” око две стотине пространих и удобних дрвених и зиданих барака, па је логор, мало по мало, попримао изглед српског насеља и постајао права српска војничка варош.

Изнурена српска војска неко време се у Лазуазу одмарала и телесно и духовно опорављала, решавајући свакодневна питања и проблеме који су се у новим условима јављали. Пошто су се мало опоравили од страшних вишемесечних маршева, војници би предвече у доколици изашли испред барака и ту освежавали успомене на минуле борбе и патње. Затим би засвирала фрула и за час се повело коло, запевала песма из родног краја и тако све до повечерја.

Убрзо, почело се и са реорганизацијом војске. Требало је оденути и обути сву ту војску, подићи дисциплину, организовати позадинско и финансијско обезбеђење, успоставити сарадњу са Командом француских трупа у Африци око исхране, одевања, преоружавања, сарадњу са органима власти и становништвом, сталну везу са претпостављеном командом, са породицама војника и официра, решавати персонална, кадровска и друга питања, организовати бригу и старање о логорским просторијама...

ДОКТОР САЛИЈЕЖ – „ДОБРИ ТАТИЦА”

Доктор Салијеж утиснуо је у наше историјске читанке трајни печат хуманости, прегалаштва и доброчинства. Када су први транспорти изнемоглих, болесних и рањених српских војника стигли у Африку доктор Салијеж прихватио их је у болници Фар, где је као шеф лекара радио све до 30. јуна 1916. године. Одатле је премештен у болницу Саламбо у Тунис, где је поново примио дужност шефа лекарског тима. Од 19. децембра 1916. доктор Салијеж постао је управник болнице Беневол у Сиди Фаталаху на периферији Туниса, где је истом љубављу, самопрегором и великим пожртвовањем лечио и рехабилитовао српске војнике.

Српски војници испевали су му хвалоспеве и назвали га „Добри татица”. Приликом прославе Божића у тој болни-

ци 1918. године, искрени хуманиста није пропустио прилику да радост највећег православног празника подели са својим болесницима Србима. Том приликом обратио му се један наш официр, рекавши: „Нека је хвала нашем добром татици Салијежу, који је не само одличан лекар, него се према нама показао и као најбољи отац.” Овај Србинов хвалоспев остао је забележен и у листу „Напред” бр. 577 од 15. јануара 1918. као израз најдубље захвалности свих болесника које је лечио доктор Салијеж.

Доктор Салијеж спасао је многе српске војнике од сигурне смрти, волео их, неговао и чувао као своју рођену децу. „Сваки српски војник, који је био код њега на лечењу, говори о Салијежу са високим поштовањем и неће га помнути док на каже: *Бог му дао сваку срећу*”, записао је о доктору Салијежу Недељко Гиздавић.

СРПСКИ РАЂЕНИЦИ У АФРИЦИ 1916. ГОДИНЕ

Престолонаследник Александар потписао је 14. марта 1916. Указ о формирању Команде Резервних трупа и подофицирских школа у Бизерти. Команда је бринула о проблемима српских војника на територији целе северне Африке. Командант, Команда и Штаб Резервних трупа и подофицирских школа у Африци били су смештени у касарну „Ламберт“.

Команда Резервних трупа и подофицирских школа

Први командант Команде Резервних трупа и подофицирских школа у Бизерти, до 7. априла 1916, био је пуковник Ђорђе Ђорђевић (претходно командант пука у Коњичкој дивизији). После њега на ту дужност постављен је пуковник Драгутин Милутиновић, с почетка рата командант Шумадијске дивизије другог позива. Дужност команданта обављао је све до 4. августа 1917, када је, у саставу групе официра упућен у Одесу, где ће примити дужност команданта добровољачке дивизије. После њега, за команданта Команде Резервних трупа и подофицирских школа у Бизерти постављен је артиљеријски пуковник Карло Михел.

У саставу Команде Резервних трупа и подофицирских школа, према формацији, биле су следеће јединице:

– Први пук нишких резервних трупа са 2.162 преживела регрута, командант – пуковник Стеван Нешић, помоћник – пуковник Милорад Поповић;

– Други пук крагујевачких резервних трупа са 1.284 здрава регрута, командант – пуковник Милорад Јовановић, помоћник пуковник Илија Миладиновић;

– Трећи пук крушевачких резервних трупа са 1.174 здрава регрута, командант – пуковник Милан К. Николић, помоћник потпуковник Витомир Цветковић.

Под команду Резервних трупа и подофицирских школа ушли су још и Команда логора „Лазуаз“, командант пуковник Добросав Миленковић; Скопска подофицирска школа, командант пуковник Милисав Живковић, и 10. кадровски пук. Касније, по пребацивању пука на Халкидики, његово језгро послужило је за обуку реконвалесцената, па је пук преименован у 10. комбиновани, у чијем саставу је било људство осталих оперативних пукова, чете Граничне трупе и Музика Коњичке дивизије. До маја 1916.

године у Бизерти је била и Заробљеничка команда. Уз то, формирани су и реконвалесцентно одељење, инвалидски одред, санитарско одељење, судство, интендантура, депо небораца, ђачка чета. Касније је под команду Резервних трупа и подофицирских школа стављен и Први југословенски добровољачки пук.

У почетном периоду, Команди Резервних трупа били су, унајкраће, потчињени и скоро цела Шумадијска дивизија другог позива (10. пук другог позива и допунски пук), 19. пук комбинованог одреда, па и Штаб заробљеничке команде, али су ти састави, одмах по усвајању Плана о реорганизацији српске војске, враћени на фронт.

Преглед у логорској амбуланци

Убрзана обука за нове јурише

Обука у бази Лазуаз одвијала се у складу с потребама које су произлазиле из реорганизације (преформирања и преоружавања) целокупне српске војске током њеног боравка на Крфу и њене попуне након изгнанства из отаџбине.

Организујући обуку трупа, реконвалесцената, регрута и добровољаца, српска војска, стационирана у Бизерти, јачала је истрошене и проређене редове Солунског фронта

СРПСКИ ЛЕКАРИ У АФРИЦИ

Иако је српска војска у Бизерти углавном била ослоњена на француске лекаре специјалисте, велику улогу у организацији спасавања и лечењу српских војника имало је 16 српских лекара од којих су петоро били у саставу санитета Команде Резервних трупа и подофицирских школа а остали (пристигли у саставу 2. пољске болнице) били су распоређени по болницама.

Начелник санитета био је хирург пуковник др Петар Николић, а међу лекарима су били др Вера Марковић, мајор

др Михаило Радовић, др Бошко Коњевић, др Милорад Велимировић, др Моша Мунк, др Тихомир Симић, др Евсеј Козински, др Никола Настић, др Милован Башовић, др Александар Циритис, др Петар Зец (аустријски заробљеник), др Чедо Арнаутовић и др Ђаловић, др Душан Борић српски добровољац са простора Аустроугарске, др Михаило Ђоковић. Од медицинара у Бизерту су стигли: Ђорђе Михаиловић, Драгомир Аћимовић, Богољуб Курандић, Милутин Ђорић, Станимир Раковац, Радослав Гавриловић, Ђорђе Тановић, Јаков Фотић, Јован Јанковић и Андрија Андријевић.

У Тунису српски болесници и рањеници лечени су у десет болница (Сион, Керубија, Аин Берда у Бизерти, Стална моринска болница и још две резервне у Сиди Абдалаху, градска болница Монта ла Набер у Тунису и још једна болница на периферији Туниса, Беневол у Сиди Фаталаху, карантин и стационар у касарни „Фар“). Рехабилитовани су у 11 санаторијума и лечилишта широм Туниса (Бенегро крај Бизерте, Пипињел у Сиди Абдалаху, реконвалесцентно одељење у Лазуазу, инвалидски одред у касарни „Ламберт“, бања Корбус, бања Хамам Лиф, планинско лечилиште Аин Драхам и приморска лечилишта Сус, Хамамет, Монастир и Набеул).

Један број болесника и рањеника са Крфа и из Солуна лечен је у француској колонији у Алжиру. Највећи број био

је смештен и лечен у пет болница града Алжира међу којима су Лазарет у Кап Матифу (где су лечени грудоболни), Куба, Парнета, Мајо (једна од највећих) и Федер Ло. Болесници су размештани и у друга места алжирске колоније, пре свега у Константин, војну болницу Темпорер у Гелми, војну и грађанску болници у Бону, војну болницу у Сетифу, у Оран, Сиди Бел Абес, Мерз ел Кебир, у Блиду, Дра ел Мизан, Шершел, Ла Кале, Сук Арес (рехабилитационо лечилиште), Филипвил, Азрев, Маскарау, Хусејин Деј, Мисергин и бању Рира. Један број војника лечен је у Мароку у болницама у Фесу и Уџди.

Мањи број рањеника и болесника који су допремани накнадним поморским конвојима смештани су и по приватним клиникама Туниса.

и тако дала немерљив допринос његовом пробоју. Ту, у Бизерти, српска војска није седела скрштених руку. Одмах по размештају и сређивању пристиглих јединица и успостављању организацијско-формацијске структуре Команде Резервних трупа и подофицирских школа, Бизерта је постала не само центар за лечење болесника и рањеника и рехабилитацију реконвалесцената и инвалида, већ и центар школских и војнонаставних установа у коме се прикупљао и обучавао нарастајући војнички потенцијал, а логор Лазуаз био је станица за преобуку реконвалесцената и одредишта за прикупљање и обуку добровољаца из Америке и младића и ђака дораслих за регрутацију. На оближњим брежуљцима Лазуаза убрзо су почеле преобука, вежбања и смотре одморених војника и реконвалесцената.

Носилац и језгро обуке реконвалесцената био је 10. комбиновани пук. У његов састав ушли су опорављени војници свих структура и специјалности након опоравка у реконвалесцентном одељењу, па је због тога преименован у 10. комбиновани пук. Језгро за обуку пристиглих регрута била су сва три резервна пука. Обуку су изводили нераспоредени официри из разних пукова.

Обука је извођена по плану и програму који је одобрио престолонаследник Александар. По том плану предвиђена је обука неизвежбаних војника, који су већ у саставу Команде Резервних трупа, и оних који се налазе у осталим јединицама. „И са једним и са другим, извешће се настава која ће имати задатак да, нарочито организованом вежбом, у року од два месеца, од обичних регрута створи добре и употребљиве борце... која ће обухватати регрутну и четну обуку. На регрутну обуку употребити до 45 дана, а остало на четну“, стоји у уводним напоменама тог документа. Планом је предвиђено да се регрутна обука састоји из практичне и теоријске наставе, а да четна обука (школа) представља круну обуке. Тај план и програм били су примењени и на обуку придошлих регрута.

Већ почетком 1917. године, из састава Допунске команде из Солуна у Бизерту је упућена група од 40 нераспоредених официра – официрски кор за прихват и обуку

добровољаца. Од тог састава, наредбом министра војног, формирана је Команда Првог српско-хрватско-словеначког добровољачког пука. Команда и штаб тог пука распоредени су у логору Лазуаз, а његов командант био је потпуковник Коста Вујичић.

По етапама и групама пристизања, добровољци су сврставани у чете јачине од 180 до 200 бораца. Након потписивања приступнице и полагања заклетве, добровољци су упућивани на обуку. Обука је извођена према Упуту за обуку добровољаца из Америке. Упут је предвиђао регрутну обуку у трајању од 45 дана и четну, која је предвиђена да траје од 10 до 15 дана – дакле укупно од 50 до 60 дана. Садржај обуке био је у суштини подударан са обуком регрута и реконвалесцената, с тим што је теоријска настава (моралне поуке) била прилагођена националним тежњама и структури добровољаца. Прва партија завршила је обуку 25. априла 1917, друга је упућена из Бизерте 21. августа, а готово истим темпом, упућиване у су и преостале партије како је која пристизала.

По пристизању на Солунски фронт, добровољци из Америке прихватани су у Допунску команду, одакле су распоредивани у све пукове српске војске у почетку по групама, а касније и по четама. При пробоју фронта и добровољци из Америке показали су велико јунаштво и дали несебичан допринос и огромне жртве.

Скопска подофицирска школа

У Бизерти је већ 2. јуна 1916. поново почела с радом и Скопска подофицирска школа (26. класа познатија и као „бизертска“).

Из Скопља је преко Албаније кренуло 950 питомаца 26. класе подофицирске школе, све 18-годишњаци (према неким изворима у класи је било 795 питомаца). Ради евакуације, школа је, после два месеца обуке, упућена у Призрен, где им се прикључио ђачки батаљон из Приштине са 754 ђака. Питомци су кроз Албанију одступали под борбом све до Војуше, а одатле у самртним колонама до Валоне, па бродом у Бизерту, где их је стигло само 449 (према неким изворима 427).

Командант школе у Скопљу био је потпуковник Душан М. Глишић. Био је тешко оболео, па су га при повлачењу од Скопља до Урошевца носили. Да не би пао у руке непријатељу, код Урошевца је извршио самоубиство. Његов брат погинуо је у саставу 12. пука другог позива у борбама код Вишеграда 13. октобра 1915. године.

Питомци Скопске подофицирске школе, њих око 400, сада у улози подофицира, транспортовани су из Бизерте на Солунски фронт 28. јула 1918. француским бродом „Полинезија“. Транспортом је командовао потпоручник Симиша Р. Тајсић. У непосредној близини Малте доживели су напад немачке подморнице. Брод је био потопљен. Двојица питомаца са својим командиром заувек су остали на дну Средоземног мора, а остале су, после 45 минута спасилачке драме, извукле енглеске лађе које су у помоћ пристигле са Малте. По ступању на фронт примили су дужности водних официра.

Осим Скопске подофицирске школе у систему подофицирских школа радиле су Војна музичка школа, Шоферска школа, Школа кандидата за Краљеву гарду и Школа јахања и дресиранања. У оквиру Подофицирских школа у Бизерти је организовано неколико курсева као што су курс за резервне официре и специјалистички курсеви за обуку командира водова и чета у разноврсним специјалностима, који су ту плански упућивани са Солунског фронта.

Прва смотра опорављених и обучених српских војника на афричком тлу одржана је 24. маја 1916. поводом завршетка обуке одморних војника и реконвалесцената по новом плану и програму.

Обука појединих партија војника завршавала се дефилом у логору Лазуаз. Посебну улогу имали су дефилеи (ревије) који су приређивани или на бизертском кеју или наступима ешелона по градским улицама. Они су одржани најчешће поводом полагања заклетве регрута и добровољаца, прослава празника, дочека високих војних личности. Њихов значај био је у томе што су силном чвр-

стином војничких редова уливали поверење сваком војнику у њихову нову снагу, враћали морал, а грађанству и савезницима показивали како је из пепела за кратко време никла једна потпуно нова војска, старог кова, славе и дичности.

У Лазуазу је преобучено и обучено 16.453 војника и официра. Од тога 7.477 представљају оне који су у Бизерту пристигли са обала албанског приморја и са Крфа и као релативно здрави задржали распоред у јединицама и до средине 1916. године преобучени и преоружани враћени на фронт. Мањи део, њих 4.976 чинили су добровољци из Америке, Аустралије и Новог Зеланда, који су обучавани током 1917. и 1918. године, а 4.000 су бројали регрути који су пристизали из европских земаља.

Лечење изнемоглих, болесних и рањених српских ратника

Здравствено збрињавање и лечење изнемоглих, болесних и рањених припадника српске војске у француским колонијама широм северне Африке, са Бизертом и Сиди Абдалахом као центрима здравственог збрињавања на том простору, треба раздвојити у два периода. Први се односи на околности прихвата изнемоглих, болесних и рањених након албанске голготе, а други на организацију санитетског збрињавања у захвату фронта, у условима нове улоге санитета по ступању војске на Халкидики.

За три и по године боравка наши изнемогли, болесни и рањени војници прихватани су, лечени и рехабилитовани у 36 места северне Африке. Прихватани су у касарнама, лечени у болницама, а рехабилитовани у санаторијумима, топлим приморским градовима, бањама и планинским лечилиштима. Након успешног комплетног санитетског збрињавања, сви су упућивани у састав реконвалесцентног одељења у Лазуазу, а одатле, према степену оздрављења, на фронт.

Према уређењу и квалитету услуга и нивоу стручности лекарског особља, болница Сион у Бизерти била је најугледнија у северној Африци. Наши тешки рањеници у њој су се осећали најсигурније. Зато су болницу у Сиону још од првих дана прозвали „Српски дом“. Српски војник је у њој нашао животно уточиште и тако потребну реч утехе. Управник те болнице био је др Бринет, а међу најуваженијим код Срба, поред њега, били су лекари Лафоли, Треј и Бутеј и болничар Соасон. Срби су веома високо ценили и болничарке – часне сестре бизертске католичке цркве које су Србима и уступиле тај објекат. Већ 2. новембра 1916, све госпођице (болничарке – часне сестре) те болнице одликоване су у знак захвалности Орденом белог орла трећег степена.

Према одлукама Париске конференције, организацију лечења наших болесника и рањеника по ступању војске на Халкидики преузели су савезници. Новом организацијом српског војног санитета укинута су санитетске колоне, а наш санитетски персонал био је концентрисан углавном у захвату фронта и ангажован само до

оперативног нивоа. Даљу бригу око збрињавања и лечења припадника српске војске у етапама од дивизијских завојишта и амбуланти (па све до Бизерте) преузели су савезници, Французи и Енглези.

Према члану 8. „Француска влада има да води бригу за рањене и болесне који су пренети у Алжир, Тунис или Француску”.

Пошто санитет српске Врховне команде није имао довољан број хирурга и средстава за извођење сложенијих операција над великим бројем рањеника, а савезничке болнице радиле су претежно као пољске и ограничене капацитете, један број најтежих рањеника и болесника плански је евакуисан бродовима дубоко у залеђе битака – у болнице Бизерте, Туниса, Сиди Абдалаха, Алжира које су пружале комфорније услове лечења и извођења сложенијих операција.

У болнице северне Африке из Солуна упућивани су најтежи рањеници и болесници који у првој и другој етапи санитетског збрињавања нису могли бити обрађени, као и они код којих је дошло до већих компликација или је природа болести захтевала дуже и додатно лечење, трајније збрињавање и опоравак.

У болницама северне Африке лечено је укупно 41.135 наших војника. До средине 1916. године у њима су била смештена 13.944 изнемогла, болесна и рањена, евакуисана војника са обала албанског приморја и са Крфа од средине 1916. до почетка 1919. Из солунског залеђа у северноафричке болнице евакуисано је чак 27.191 рањеника и болесника. Од тог броја, 7.937 било је рањено, а 19.254 болесно.

Према неким рачуницама, кроз 51 болничку јединицу у захвату и позадини Солунског фронта, од његовог посудања до пробоја, прошло је око 82.996 рањеника и тежих болесника. Само од маларије, која је захватила војску у области Халкидикија, оболело је 50.560 војника (у 1916. години 9.474 војника, у 1917. чак 26.401, а до септембра 1918. оболело је 14.685 српских војника).

Тек поређењем изнетих података може се сагледати шта је заправо за српску војску значила Бизерта у појединим периодима ратне збиље и извести неколико крупних закључака. Чак трећина лечених пристигла је у северноафричке болнице након албанске голготе и то у релативно кратком периоду, док две трећине представљају оне који су евакуисани са Солунског фронта. Сваки други или трећи војник, који је задобио ране на фронту или се тамо разболео, лечен је у туниским, алжирским или мароканским болницама, чији су капацитети у захвату фронта и у северној Африци били константно попуњени. Захваљујући Бизерти, на коју смо се могли сигурно ослонити, капацитети солунских болница могли су се правовремено и плански растерећивати и ефикасније користити.

Већина болесника веома брзо и успешно се опоравила, тако да је 740 реконвалесцената, након преобуке, већ у мају 1916. године, упућено на фронт заједно са одморним трупима у саставу такозваног Комбинованог пука. Од искрцавања првог транспорта у Бизерту па до пробоја у болницама северне Африке излечен је 35.861 војник. Од тог броја 11.825 војника било је излечено и опорављено од последица албанске голготе, а чак 23.936

Болница
у Бизерти

били су реконвалесценти-повратници (војничким речником прецизирано били су то повратни губици) са Солунског фронта. Реч је о онима који су били избачени из борбеног строја на Солунском фронту и након успешног лечења, опоравка и прездрављења враћени на фронт да, заједно са својим друговима, учине пробој. Дода ли се овоме и податак да су у северној Африци лечени најтежи рањеници и болесници, те да је смртност у северноафричким болницама износила мање од 10 одсто, онда се бар донекле може сагледати колики је био успех северноафричких болница и колики су били напори лекара и болничког особља у спасавању српске војске.

Самарићанска нега

Француска, која је прва примила српске бродоломнике у своје лађе, ту у Бизерти, Сиди Абдалаху и Тунису понудила је болесном и промрзлом топлу болесничку и војничку постељу, нахранила гладног, напојила жедног, оденула голог и босог, охрабрила посрнулог, прихватила изнемоглог, излечила болесног српског војника. Самарићанском бригом, пажњом и негом у Бизерти, Французи су нас подигли из мртвих. Они су се постарали да српског војника подигну не само физички, већ и духовно, да му у Бизерти приближе отаџбину. Лекари и болничко особље уложили су велике напоре у спасавању српске војске, јер сви који су евакуисани у Бизерту били су тешко болесни и више пута рањавани. Нема тих речи којима се може описати љубав, хуманост, пажња и пожртвовање којима су француски лекари, болничари и све медицинско особље лечили изнемогле, болесне и рањене српске војнике у болницама у северној Африци. Захваљујући тој љубави, хуманости, искреној бризи, истрајној самарићанској нези и стручности, на хиљаде њих спасено је сигурне смрти. Тим дивним људима Србија и потомци старих ратника дугују неизмерну захвалност.

Једно име издиже се изнад свих. То је доктор Салијеж, „Добри тата“ свих Срба који су боравили у туниским болницама. Поред њега, ту су били и пуковник Бартеlemi, начелник француског војног санитета у Бизерти, доктор Дишон, управник Сталне маринске болнице у Сиди Абдалаху, доктор

Одиберт, управник болнице Керубија, доктор Бринет, управник болнице Сион.

Репортажа из те болнице коју је лист „Напред“ објавио у броју 77, осим што одише захвалношћу болесника према особљу болнице, једним примером открива и какав је био однос управника болнице др Бринета према српским болесницима: „...И када је сазнао да је најомиљенија забава српским војницима свирка и игра, а како је био

на лечењу један наш свирач виолине, то је он о свом трошку купио једну врло добру виолину са прибором, те сад болесници имају и то задовољство да сваког дана после вечере играју и своје српско коло те их је милина видети... сваке вечери има пуно прикупљеног света на улици који посматра играче како играју у болничком дворишту...”

Непосредну помоћ лекарима Сталне маринске болнице пружале су болничарке француске болнице „Принцепа од Поа“, а затим и лекари Ла Фоли и Тјер из болнице Сион, Анри Жунлике из болнице у Менз ел Кебиру, Де Форнел управник болнице у Бону, милосрдне сестре болнице Сион, девет енглеских болничарки које су неговале наше инвалиде у санаторијуму Бенегро.

Ту су и доказани хуманиста изасланик Српског потпопног фонда Морис Вилсон, племенита госпођа Алапетит са две кћери које су неговале наше рањенике у болници у Тунису, две ћерке британског конзула у Бизерти Џона Берка које су неговале наше инвалиде у Бен Негру, госпођица Мекфи чланица Српског рељеф фонда, супруга пуковника Фера (председница Црвеног крста за Бизерту и потпредседник за Африку), супруга пуковника Бартеlemiја (председница Удружења жена у Феривилу), породица Фагес, бројне госпођице и госпође из фамилија француских официра и француске господе, које су свесрдно помагале српским рањеницима и болесницима како би што лакше преболели ране и болести. Многи од њих, иако су имали велике заслуге, остали су, нажалост заборављени.

Опроштајни сусрет и благодареније у болници број 1 у Сиди Абдалаху уприличен поводом савезничке победе 19. фебруара 1919. на најбољи начин осликава однос између болничког особља и српских рањеника и болесника. На скупу у болничкој дворани управнику болнице, његовом помоћнику мајору Жофру и болничарки добровољцу Робес Пажион, уручени су портрети у природној величини које су осликали српски војни сликари, а болничком особљу бираним речима захвалио се инвалид Александар Тадић: „...За ваша добра дела према српском народу не можемо вам се никад одужити, јер су наша средства мала, а ваша

дела бескрајно велика... Али смо ипак срећни што вам на расстанку можемо предати овај скроман дар као доказ наше неизмерне љубави и доживотне захвалности. Примите га од срца како вам га и ми од срца дајемо... Племенита госпођо и драга наша сестро, љубећи Вам побожно руке које су нас неговале и миловале, предајемо Вам овај портрет у знак нашег дубоког поштовања и признања и молимо да га чувате као драгу успомену на Ваше верне и одане Србе..."

Захваљујући се са сузама у очима, мајор Жофр је рекао: „...Нека вам ове моје сузе, које теку од срца, буду најбољи сведок моје велике љубави коју ни ја, ни наши лекари, ни уважена госпођа Робес Пажион, нисмо престали да гајимо према вама... Ни војнички ширити, ни одликовања, ни висок положај у држави и друштву не могу се поредити с оваквим доживљајем који је дубоко потресао наша срца..."

У Бизерти су лечени многи знани и незнани српски јунаци, а међу њима команданти пукова рањени у Горничевској бици пуковници Драгутин Дулић и Анта Живуловић, пуковник Сава Петковић, који је пуних 57 година провео у активној војној служби, па мајор Драгутин Гавриловић, који је, са својим батаљоном, први пут ту пристигао првим транспортом у саставу 10. кадровског пука са две ране, а по други пут 10. септембра 1916. после рањавања у Горничевској бици...

У болницама Бизерте лечена је српска јунакиња Милунка Савић, после рањавања на Солунском фронту, баш као и Флора Сандс, (обе добровољци из 2. „Гвоздег пука“). Ту у Бизерти, после војне параде, 4. јула 1918, Милунки Савић уручено је високо француско одликовање „Ратни крст са златном палмом“. Милунки Савић било је то друго француско одликовање, јер је претходно 1915. године била одликована Орденом почасне легије части петог реда, а на грудима је имала и Орден Карађорђевог крста са мачевима.

„...Како су ме рањену неговали у Бизерти! У мојој соби није се могло окренути од цвећа, поморанџи и чоколаде, што су ми доносиле француске госпође и официри. Често је долазио адмирал Геprat... Сео би на крај постеље, узео моју руку у своју и рекао: *Сине, оздрави што брже, Француска те моли*. Како да не преболиш ране после овога, па да си и на умору...”, сећала се Милунка Савић тих дана.

Рехабилитација инвалида

У Бизерту су на лечење упућивани најтежи рањеници и болесници. Последица тога била је да су варош и околина у тим ратним годинама, као ретко које место у позадини ратних дејстава, била препуна инвалида. Осим из туниских болница, инвалиди су пристизали из Солуна, из других места северне Африке, из размене заробљених и на друге начине. У Бизерти и околини боравило је укупно 2.048 ратних инвалида, од чега је за потпуне инвалиде проглашено 1.528, а за полуинвалиде 520 лица.

У Бизерти је формирана посебна формација за инвалиде – Инвалидски одред, чији је командант био капетан Милутин Миленковић. Команда одреда и стационар, у коме је било смештено неколико стотина трајних инвалида, налазила се у касарни „Ламберт“. О њима се бринуо наш лекар доктор Душан Борић.

Инвалиди су били су груписани у три велика санаторијума: у логору Лазуаз – Реконвалесцентно одељење (лакши и полуинвалиди са изгледом на опоравак), Касарни Ламберт (тешки инвалиди) и Санаторијуму Бен Негро – око 7 километара североисточно од Бизерте (најтежи инвалиди).

Санаторијум у Бен Негру Био је највећи санаторијум за инвалиде – „Дом српских инвалида“, како су га убрзо прозвали. У њега су премештени најтежи инвалиди из

Штампарија српских инвалида

СРПСКИ РАЂЕНИЦИ У АФРИЦИ 1916. ГОДИНЕ

касарне „Ламберт”, а касније су им се придружили и они којима је, после хируршких операција, био потребан дужи или трајни опоравак. Дом српских инвалида у Бен Негру основан је потпором енглеских хуманитарних удружења „Српског рељеф фонда” – потпорног фонда за северну Африку, чији је изасланик био Морис Вилсон из асоцијације „Рањени савезник”.

Инвалиде су ту лечили енглески лекари, а негу им је пружало девет енглеских болничарки, које су, као чла-

ског потпорног фонда (Српски рељеф фонд) за северну Африку, са седиштем на Корзици, чији је секретар била госпођа Маргарет Мс. Фије – удова Димитријевић. Изасланик фонда у Бизерти био је енглески вицеконзул Морис Вилсон (касније одликован Орденом Светог Саве 4. степена), који је ту стигао у априлу 1917. године. Они су већ крајем 1917. године у Бизерту допремили своја богата средства, алат за радионице и потребна инвалидска помагала и ставили их на располагање нашој команди у Бизерти.

Школе, курсеви, радионице у функцији рехабилитације

Да би умањила ратне последице и припремила инвалиде да на најбољи начин прихвате стварност и светлије гледају у будућност, а осталим војницима да прекине досаду, Команда Резервних трупа и подофицирских школа регулисала је половином 1917. године да се у оквиру Реконвалесцентног одељења у Лазуазу и Инвалидског одреда у касарни „Ламберт” формирају школе, курсеви и радионице.

Искусни учитељ слепих Вељко Рамадановић руководио је школом за слепе и глувонеми инвалиде која је већ у Бизерти прерасла у Завод. Школа је радила у касарни „Ламберт”. Рамадановић је сачинио буквар за слепе под називом „Моје прво радовање”, који је по Брајевом методу, уз импровизације које му је рат наметнуо, адаптирао на српско ћирилично писмо. Тако је у Бизерти Брајево писмо први пут „проговорило” ћирилицом.

Велику помоћ, материјалну потпору и моралну подршку школи пружао је Српски потпорни фонд, а посебно Енглескиња Франциска Вилсон и Маргарета Макфеј, капетан Алберт Офор. Школу су помагали и имућни грађани Бизерте.

Завод за децу оштећеног вида у Земуну данас носи име свог првог учитеља и негује традиције школе за слепе из Бизерте.

Средином 1917. године формирана је Школа за неписмене инвалиде. Школом је руководио учитељ Стојадин Росић.

Српски инвалиди (њих 20) још од раније су, радећи у *Штампарји Сен Пола*, завршили графичке курсеви, испекли занате и овладали типографским, машинским и књиговезачким струкама.

Радећи неуморно у радионицама, инвалиди су се оспособљавали за разноврсне и веома корисне занате: столарски, коларски, ковачки, кројачки, опанчарски, сарачки, берберски, пинтерски, типиграфски, лимарски,

Изложба рукојворина у Бизерти

нице хуманитарног друштва за помагање Србима, у Бизерту дошле из разних крајева велике Британије. Међу њима су биле и две кћери Џона Берка, британског конзула у Бизерти.

О овим новим „косовкама девојкама” слепи српски песници испевали су хвалоспеве у збирци песама под насловом „Србијански венац” и Брајевим писмом саткали им споменицу од бираних речи, ословљавајући их са „Миле сеје” и обраћајући им се с великим поштовањем: „Иако сте кћери гордог Албиона, допустите нама, синовима малог Српског народа да вас тако зовемо, јер немамо нежнијег израза који би одговарао благородности ваше велике душе...”

Један број инвалида, болесника и рањеника упућиван је, после болничког лечења, на рехабилитацију и опоравак у разне бање Северне Африке, у вароши са топлијом медитеранском климом и планинска лечилишта.

Још док је рат трајао, у непосредну помоћ и бригу о нашим инвалидима у Бизерти укључује се чланство Срп-

СРПСКИ СВЕШТЕНИЦИ У АФРИЧКИМ БОЛНИЦАМА

Међу болничким свештеницима били су јеромонах Јосиф Цвијовић у болници Сион, Милан Д. Цветковић у болници Аин Берда, а у Сиди Абдалаху био је Милан Б. Поповић, који је био и старешина цркве у Лазуазу. У Бизерти су били и свештеници Љубомир Радовановић и Милан Смиљанић, а нешто касније и јеромонах Герман Милошевић.

Свештеници су, између осталог, пошкропили водицом сваког српског војника који се укрцао у лађу у правцу Солунског фронта и освештали све војне заставе које су јединице том приликом примале. Нема темеља ма ког објекта који су саградили српски војници на тлу Африке а да није био освештан – темељи цркве и сваке бараке, капеле на Српском војничком гробљу у Бизерти, позоришта у Лазуазу...

Опанчарница

корпарски, плетење торбица од рафије за даме, низање ђинђува и прављење новчаника и огрлица, израда четки, играчака и слично.

Своје израђевине инвалиди су излагали и продавали на изложбама представљајући их заједно са уметничким делима војника сликара и вајара, а добровољни прилог служио је за унапређење рада занатских радионица.

С обзиром на професионалну структуру инвалида, велика пажња обрађала се и њиховом оспособљавању за пољске радове на пространој висоравни Лазуаза, у околини велике болнице у Сиди Фаталаху...

Организација свакодневног живота

Као посебан облик опоравка и рехабилитације изнемоглих, болесника и рањеника могу се посматрати мере које је Команда Резервних трупа и подофицирских школа у насталим условима предузимала ради организовања свакодневних активности и садржаја из живота и рада војника и јединица.

Захваљујући француској предусретљивости и срдчности, глад која је морила српског војника више од два месеца брзо је нестала. Српски војник се убрзано опорављао. Али у његовој души из дана у дан нарастала је једна друга глад – глад за вестима из родне куће, из окупираних отаџбина, из јединице коју је због болести морао да напусти. А вести није било. У логору није било новина ни књига тако да су биле мале могућности задовољења духовног живота и забаве. Требало је наћи лека чамотињи, доколици, чежњи за породицом и родним крајем, тешким мислима о стању у поробљеној отаџбини, летаргији, депресији, па и недисциплини и свему што из тога произилази. Старешине су уочиле и тај проблем и убрзо смело кренуле у његово решавање.

За мање од два и по месеца по искрцавању, 13. марта 1916. изашао је први број листа „Напред“. Лист је основала Команда Резервних трупа и подофицирских школа. У ратним условима и општој несташници свега што је потребно за излазак једног листа, то је био својеврстан подухват.

Главни уредник новина Команде Резервних трупа и подофицирских школа био је професор Београдског универзитета др. Веселин Чајкановић (резервни капетан прве класе, иначе командир 1. чете 3. батаљона 7. пука првог позива, предратни доцент Београдског универзитета). Све до 72. броја, лист је обрађиван техником хектографије (копиран на преси) и излазио на четири стране формата обичног писаћег папира. Од тог броја, који је изашао 27. априла, лист се штампа на штампарској машини и то ћири-

лицом, са нешто повећаним форматом и на четири странице. Лист је у почетку штампан у *Штампарии Сен Пола*, а од августа 1917. године у *Штампарии српских инвалида*.

„Напред“ се појавио у модерном руху захваљујући великом пријатељу Срба, мецени српске новине и књиге, резервном капетану француске војске, инжењеру Алберту Офору и изасланику Српског потпорног фонда за северну Африку у Бизерти (Српског рељеф фонда) Морису Вилзону.

Редакција је ускоро основала библиотеку и у засебној едицији издала двадесетак књига и брошура. Едиција је штампана у *Штампарии српских инвалида*. Од пет штампарија које су радиле у Бизерти, две су биле српске. У *Штампарии српских инвалида* први пут су Брајевим писмом, ћирилицом, штампани примерци књига намењених слепим српским инвалидима.

Лист је излазио свакога дана све до 29. децембра 1918. године. Тога дана изашао је последњи 872. број. У то време на свим фронтима већ је био завладао мир, а логор Лазуаз остао је готово празан. И друге јединице нивоа дивизије, истина, имале су своје листове, али је „Напред“ по својим садржајима, редовности излагања, квалитету текстова и штампања био неупоредив са тим листовима.

Опоравком српских војника у Лазуазу буде се и њихове духовне потребе, па се рађа идеја да се, по угледу на Западни фронт у Лазуазу, оснује војничко позориште. За реализацију те идеје био је ангажован глумац Димитрије Гинић, који је после лечења на Виду доспео у болницу у Сиди Абдалаху, а у Лазуаз пребачен као реконвалесцент.

Из болница и рехабилитационих центара одмах су се око Гинића, редитеља позоришта, окупили професионални глумци Андрија Ђурчић, Душан Животић, Душан Раденковић, Коста Јованесковић, Александар Златковић, Душан Цветковић, Душан Бурза. Они су пристигли у Бизерту са великим фондом научених улога и глумачким искуством. Њима се придружио и већи број војника аматера (студената, ђака) питомца Скопске подофицирске школе, декоратора, занатлија, сликара.

За најкраће време створени су услови за рад позоришта. Једна барака адаптирана је у позоришну салу, импровизирана је позорница, формирана глумачка екипа, из ничега створени репертоар, декори, костими и слично. На тој такозваној „зимској сцени“ извођени су колаж-програми. Љубав према позоришту брзо је захватила цео логор, па је сала од 300 гледалаца већ од прве представе постала тесна. Театар је брзо испунио војничку душу, једнако српском сељаку без позоришних навика, као и интелектуалцу. Позориште је донело мелем за рањену душу српског војника.

На Васкрс 15. априла 1916. изведена је прва представа – „Хајдук Вељко“ од Јована Драгашевића. Сала „зимске сцене“, због великог интересовања публике, била је тесна па је представа изведена на отвореном простору.

Амфитеатар као у Картагини

Одмах је донета одлука да се приступи градњи позоришта у стилу амфитеатра у древној Картагини. У оближњем каменолому нађен је камен и убрзо је отворено право градилиште. Радови су одмицали невероватном брзином. За само 15 дана завршена је позорница. Уз њу је изграђена и гардероба. На 12 расходованих шаторских крила, Јосиф Цар осликао је позоришну завесу, једно од најоригиналнијих дела ратног сликарства. Испред позорнице уређен је простор за оркестар. У полукружном облику озидано је гледалиште са партером које је могло да прими 3.000 гледалаца. Имало је 34 реда који су се лепезасто ширили и уздизали. За три месеца хиљаду војника – копача, клесара, зидара, бетонираца, тесара... – саградило је своје позориште.

Док су трајали радови на изградњи амфитеатра, на затвореној сцени ређале су се, једна за другом, већ припремљене представе. У исто време, припремајући репертоар за ново позориште, Гинић је писао текстове по сећању.

Ново летње позориште свечано је отворено на Петровдан – 12. јула 1916. представом „Ћидо“ од Јанка Веселиновића и Драгомира Брзака. Без сумње, Српско војничко логорско позориште „Африка“ у Лазуазу било је најлепше позориште икада саграђено у ратним условима.

Позориште се представило публици са 80 премијера. Међу најгледаније и најуспешније комаде (са највећим бројем реприза) могу се убројити *Девојачка клеџва*, *Бој на Косову*, *Ћидо* и *Школски надзорник*, који су на сцени изведени по осам пута, *Хајдук Вељко*, *Арџиљерија Русџикана*, *Женске сузе* и *Сви клече по седам*, *Јазавац ђред судом* и *Моравка по шест* извођења...

Осим драмске екипе, позориште је имало и своје хорова и оркестре који су пратили поједине сцене или певања у конадима. Позоришна екипа (драма, хор и оркестар) броја-

ла је око 200 чланова – професионалаца и аматера, а кроз позориште је прошло укупно око 1.000 стваралаца. Једни су одлазили, други долазили, а мањи број остао је од почетка до краја рада позоришта.

Костими, декор, импровизације

Од самог почетка рада у позоришту наметнуо се проблем женских улога. У прво време у тим улогама одлично су се сналазили Александар Златковић, Штиха, Милорад Глишић, Никола Спасић, Коста Јованесковић, Душан Цветковић и други. Они су женске улоге играли аутентично, са таквом страшћу, природно и убедљиво да су многи наши војници и француски гости чврсто веровали да је заиста реч о глумицама.

Задивљујућа машта исказана је и приликом израде декора и кулиса. Захваљујући војницима академским сликарима Јосифу Цару, Миодрагу Петровићу и Душану Васиљевићу Фиги и вајарима Илији Коларевићу и Добросаву Добри Богдановићу, увећан је број кулиса и декора који су осликани углавном на шаторским крилима.

Смислом за импровизације и довитљивошћу обogaћена је колекција костима и реквизита. Захваљујући инвентивности војника, ни из чега су прављени ефектни костими. У позоришној радионици за потребе историјских комада прекрајане су старе војничке униформе, шињели, шаторска крила, ћебад. Од лимених конзерви (а њих је у кантини било

на претек) прављене су круне, калпаци, шлемови, крљушти за оклопе. Шињели и кабанице припремани су за народне и костиме јунака тако што су прекрајани, бојени у јаке боје, а затим украшавани позлаћеним гајтанима и комадићима лима као шљокице. Под ноћним светлима све је блештало као да је од злата. Прекрајана је цивилна одећа од добровољаца из Америке. За оријенталне, грађанске и женске улоге реквизити и гардероба (сабље, чалме, фракони, цилиндри) позајмљивани су од имућнијих Арапа и Француза или је чак купована. Душан Цветковић израђивао је перике од кучина.

Костими су изгледали аутентични до те мере да је гледајући сцене представе *Бој на Косову* и адмирал Гепрат запитао пуковника Миленковића: „Јесте ли ове костиме позајмили од наше Опере?“ А кад је

пуковник објаснио све импровизације и довитљивости, адмирал се, не верујући, после представе упутио на позорницу да се разувери и честита.

За премијерне представе, а нарочито јуначке драме домаћих писаца, владало је велико интересовање. Оне су се играле пред препуним амфитеатром. Дневници хроничара увек су бележили посету преко 3.000 гледалаца, а шајкача

Публика на предсјави
„Хајдук Вељко“

до шајкаче у гледалишту на фотографијама, томе су најбољи сведок.

Своју мисију позориште је проширило наступајући не само у Лазуазу, већ и у Бизерти, Тунису и местима широм француских колонија у северној Африци. Позоришна трупа наступала је и у дворанама Бизерте, најчешће у Клубу друштва „Братство војника и морнара“, у позоришту у Тунису, Тинци, у болницама у Сиди Абдалаху, Сиди Фаталаху, азилу Беннегро, болници Сион, Кап Матифу... Позоришне представе извођене су и у болницама, санаторијумима и лечилиштима широм северне Африке са занимљивим програмом за болеснике у болницама и за избеглице.

Када се глумачки потенцијал, репертоар, квалитет и број изведених представа, проба и активности ван Лазуаза поставе у контекст чињенице да је у окупираној Србији у то време потпуно замро позоришни живот, онда се неминовно намеће закључак да је Српско војничко логорско позориште „Африка“, у најтежим данима изгнанства, успешно провукло танану нит српске културе кроз теснац најтежег времена, сачувавши континуитет рада српског позорја. Његов значај огледао се и у томе што је позоришну културу успешно приближило несвикнутој публици и увело на сцену бројне аматере.

У борби за спас војникове душе, позориште у Лазуазу однело је такву победу која се може сматрати равном моралним утицајима оних победа које је српски војник извојевао у биткама на линији фронта.

И док је Београд славио четврти дан у слободи представом „Српска душа“ од Жозефа де Грамона и Жоржа Монке а у режији Александра Златковића, хорским програмом и шаљивом тачком Андре Костића, позориште у Лазуазу опростило се 5. новембра 1918. од своје публике. Била је то 217. представа тог позоришта.

Све време боравка српске војске у Африци, у Бизерти и Лазуазу, оркестар Музике Коњичке дивизије имао је значајну улогу. Оркестар је био смештен у касарни „Ламберт“.

Њим је руководио и дириговао потпуковник Драгутин Покорни, а у свом саставу имао је и Музичку подофицирску школу.

Први концерти били су прави догађај – животодавни подстицај за наше војнике, изненађење за савезнике и мештане. Изгледало је невероватно да се они исти војници, који су до недавно једва стајали на ногама, одједном оглашавају тако добром музиком. Њихови танани звуци били су весници и најбољи сведок оживљавања српске војске после голготе, а оркестар мисионар наше културе у далеком свету.

Оркестар је често ангажован у војничким свечаностима у Лазуазу, на заједничким ревијама српске и француске војске и на променадним концертима у Бизерти. Изводио је музичке програме у Официрском дому, позоришту „Касина“, сали „Гарибалди“, по болницама. Наступао је на самосталним концертима готово у свим градовима Туниса, на турнејама по Алжиру и Мароку, где је остварио мисионарску улогу у ширењу српске музике и културе. По општем признању, био је то најбољи оркестар у Тунису тог времена. Откривши на новим просторима препознатљив печат српске музике и културе, његови концерти памтили су се дуго после рата.

Музика Коњичке дивизије организовала је музичку школу за слепе који су касније као засебан оркестар давали своје концерте најпре у Бизерти, а потом и на турнејама.

Од војника Цигана из околине Крушевца и Крајева који су знали да свирају, у Бизерти је комплетиран још један – цигански оркестар. Њега је саставио, предводио и био му диригент војник техничар (касније инжењер) Воја Крстић. Оркестар је обично разонодио војнике у логору, али је наступао и у војничком позоришту. Бројао је око 20 чланова и био опремљен свим инструментима.

Од војника и ђака богослова, из ђачке чете питомаца Скопске подофицирске школе и добровољаца Доброво-

љачког пука формирана су три певачка хора. Њима је у почетку руководио Драгутин Покорни, а затим богослов Сава Петровић Попче, који се истицао и као солиста, и на крају Живадин Радосављевић, свршени ђак теологије. Хорови су наступали на литургијама, у позоришту и на концертима који су се одржавали у Бизерти.

Духовни живот

И у најтежим данима изгнанства и голготе Србин је прослављао или макар обележавао своју крсну славу. Тако је било у рововима на последњој линији одбране Косова, у одступници преко Албаније и дуж албанског приморја, при превозењу на савезничким лађама.

Своју веру и обичаје Србин није заборавио ни у далекој Африци. У касарнама, логорима, по болницама и санаторијумима, Срби су увек светковали велике верске празнике, нарочито обележавајући Бадње вече, Божић, Васкрс, Видовдан и своју крсну славу.

Чим се српска војска разместила у северној Африци, организован је верски живот. У Команди Српских резервних трупа и подофицирских школа у касарни „Ламберт“ био је свештеник који је обављао црквене обреде у самој команди и одржавао везу са осталим свештеницима, распоређеним по болницама у Феривилу, Тунису, Алжиру и у логору Лазуаз.

У логору српски војници су једну бараку одмах адаптирали и опремили као цркву у којој су обављане молитве, литургије, верска служба и обреди за војнике и старешине логора. Иконостас цркве у Лазуазу осликали су академски сликари Миодраг Петровић и Јосиф Цар. Петровић је насликао иконе *Рођење Христово*, *Распеће*, *Васкрсење*, *Свешће Арханђеле* и *Свешћог Николу*, а Јосиф Цар осликао је *Тајну вечеру* (копију по Леонарду), *Христџа у Гејсманском вршћу* по једној руској репродукцији и *Мајку Божију* по једној старој хиландарској репродукцији. Иконостас у капели Сталне маринске болнице у Сиди Абдалаху и у капели српског војничког гробља у Бизерти рад је Миодрага Петровића.

Свештеници су обављали црквене свечаности по јединицама у логору и касарнама, држали опела у болничким капелама и над гробовима умрлим, парастосе на српским војничким гробљима и пригодне родољубиве беседе по болницама којима су крепили душу болесницима.

Први парастос умрлим српским војницима одржан је у логору Лазуаз као саставни део припрема за одлазак првог ешелона војника на фронт. Живи су се молили за душу „оних који су били те среће да свој живот принесу на жртву Отаџбини“.

„Не личи вама, војницима, да оплакујете другове који су живот положили на олтар Отаџбине. Њима је Бог одредио место које су заслужили делима својим. Ми се зато данас и нисмо скупили да њих оплачемо, већ да их поменемо, да их се сетимо и да им се још једанпут, свечано, овако пред лицем Божјим закунемо да ћемо ићи њиховим трагом... Закунемо се да ће њихов помен остати светао у нашим срцима и да ће дела њихова остати вечита у нашим душама...“, говорио је свештеник док је хор богослова побожно певао „Вјечнаја памјат“.

Попуна из Бизерте

Будући безбедна савезничка база у дубокој позадини ратних збивања, Бизерта је послужила српској војсци као поуздан ослонац за пружање комплетне и снажне санитарске подршке дејствима на Солунском фронту, важна етапа у укупном санитарском збрињавању, за планско растеређивање санитарских капацитета у захвату фронта и за обучавање регрута, добровољаца и других структура у склопу укупне преобуке и реорганизације српске војске, који су се ту оспособљавали за борбу и одатле упућивали у борбене окршаје.

С обзиром на структуру и број оних који су боравили у северној Африци, тежиште је свакако било на санитарском збрињавању и лечењу изнемоглих, болесних и рањених, лечењу и опоравку тешких рањеника и болесника, а потом на обуци регрута, добровољаца и других структура и, конечно, на прихвату избеглица.

Иконостас цркве у Лазуазу дело је војника сликара

Одморени, опорављени, прездравели, излечени, преобучени и обучени, њих укупно 52.314 из Бизерте попуњавало је борбене стројеве на фронту. Била је то огромна војска, читава једна армија, која је поступно нарастала и на фронту се стапала у постојеће две српске армије, спремна да крене у јуриш ка отаџбини.

Управо у том податку садржан је најважнији и истински допринос Бизерте дејствима на фронту. Јер, повратним губицима и другим борбеним структурама којима је из Бизерте освежаван фронт, заправо су надомештене неуспеле почетне процене и очекивања да ће се Солунски фронт (који је због његове ширине, губитака и заморене трупе вапио за попуном) у припреми одлучујућег пробоја заситити новим војницима из заробље-

ничких и добровољачких структура.

У трагању како да се надоместе губици и попуне борбени редови Врховна команда предузела је низ мера. У војску су уврштена и лица која су била ослобођена војне обавезе због обављања државне службе. Смањене су позадинске јединице јер је позадина углавном била наслоњена на савезнике. Уведена је ревизија решења привремено и стално неспособних за војну службу. Спроведена је регрутација младића који су дорасли војној обавези...

Као посебан извор попуне јединица на Солунском фронту предвиђен је био регрутни контингент добровољачког потенцијала из Русије

и неутралних држава, као и борци јужнословенског порекла међу аустроугарским заробљеницима које су заробиле наше или савезничке снаге. Укупни потенцијал процењивао се на око 58.000 људи. Међутим, прикупљена са свега 21.074 добровољаца. Отуда је попуна из Бизерте и те како добро дошла слави српског ратника на Солунском фронту. Непобитна је истина да је Први светски рат решен пробојем српских јединица на Солунском фронту, а не борбама на Западном фронту, што је и омогућило Србији да заузме и баштинско место равноправног члана на мировној конференцији.

Све што се тих ратних година дешавало у Бизерти – њена укупна улога коју је одиграла као санитетска база за лечење и опоравак српске војске и ослонац за попуну и освежење истрошених војничких редова на Солунском фронту – уздиже Бизерту на пиједестал наших укупних борбених победа и подвига у захвату фронта. ■

Захваљујући хуманитарној организацији француских официра „Француска успомена” сачувана су сва српска гробља у Африци и Тунису. Све што је тамо у смислу очувања гробова и гробаља старих српских ратника саграђено и до данас очувано, финансирано је средствима „Француске успомене”. Како су уређивали своја гробља, тако су и српска. Кад су давали помене својим војницима, давали су и нашим.

Захваљујући организованом и топлим пријему, хуманости на који је наишла српска војска у северној Африци, а посебно напорима француских лекара, за највећи број изнемоглих, болесника и рањеника нашло се лека, али за многе спаса није било. Умрло је више од 3.226 српских војника. Међу њима су били један генерал, 88 официра, 143 подофицира и 42 питомца. Њихове кости расуте су на 24 гробља северне Африке, рачунајући ту и „Плаву гробницу” у бизертском заливу. У Тунису је на пет гробаља и у дубини бизертског залива остало да вечно почива 2.769 српских ратника, а у француској колонији Алжиру, на 18 гробаља, кости је расуло 457 српских ратника. Све до повратка последњег транспорта из Бизерте у отаџбину њихови саборци неговали су та света места и за собом их оставили као цветне баште.

Први српски војник који је сахрањен на тлу Африке био је Милан Милосављевић из места М. Враша, припадник 10. пука, који је умро у Бизерти 12. јануара 1916, а последњи умрли српски војник био је Божидар Сретеновић из Богданице код Ужичке Пожеге, припадник 4. пука, који је умро у Бизерти 2. августа 1919, неколико месеци

ГРОБЉА КАО

ЦВЕТНЕ БАШТЕ

СРПСКИ РАЂЕНИЦИ У АФРИЦИ 1916. ГОДИНЕ

пошто се и последњи српски транспорт из бизертске луке запутио у отаџбину.

Највеће српско војничко гробље налази се у Феривилу – данас Мензел Бургиба. Ту је сахрањено 1.790 српских војника који су умирали по болницама Сиди Абдалаха.

Српски војници који су умирали у бизертским болницама сахрањивани су на Градском католичком гробљу „Ел Асел“. У њему почива 698 српских ратника. Још док је рат трајао, наши војници саградиле су на гробљу капелу. Камен темељац положен је и освештан на Видовдан 1918. године. У темеље капеле укопан је пергамент са епитафом „Слава јунацима палим за Отаџбину! Нека у овој пријатељској земљи почивају у миру њихове кости, поверене чувању племените Француске!“

Они наши војници који су умирали у граду Тунису сахрањивани су на Белведеру, најлепшем делу Туниса, на Градском католичком гробљу (Европском) „Баб ел кхадра“ (у преводу – „Зелена капија“). На том гробљу остало је да почива 127 српских војника.

На Грчком православном гробљу у Тунису било је сахрањено пет наших војника. Имена тих војника остала

су незабележена. У Сусу су сахрањена три српска официра. У бизертском гробљу налазио се и споменик посвећен француским и српским војницима бродоломницима. У Бизертском заливу настрадао је 146 српских војника. На гробљу Ба ел Уд у граду Алжиру било је сахрањено укупно 80 српских војника. Међу сахрањенима су они који су страдали у катастрофи француске крстарице „Гамбет“, они који су за време транспорта из Солуна умрли на војном броду и они који су умирали у болници „Маилот“ (Мајо) и још четири болнице у граду Алжиру.

На гробљу у Кап Матифу, у месту званом Лазарет, сахрањено је укупно 268 српских ратника. На гробљу у Шершелу сахрањен је један српски војник, у Хусејин Деју била су сахрањена три српска војника, у Дра ел Мизану и у Блиди по двојица. Своје последње почивалиште на општинском гробљу у Орану нашло је 28 српских војника, на општинском гробљу у Арзеву сахрањена су тројица, у Мерс ел Кебиру и у Маскари по четворица и у Сиди бел Абесу тројица.

На гробљу у Константину било је сахрањено укупно пет српских војника, на католичком гробљу у Бону 24 вој-

Тешки инвалиди и лекарско особље у санаторијуму Бен Негро

„Цвешна башња“ – српско војничко гробље у Бизерџи по одласку Српске војске

ника, у Гелми десет, у Сук Аресу три, у Калеу четири, у Филипвилу 12, а у Сети-фу је сахрањен један српски војник.

Хвала „Француској успомени“

Друштво „Француска успомена“ основали су официри француске војске још давне 1881. године са основним циљем да, издвајајући од своје плате за чланарину, на тај начин улажу средства за одржавање гробова, гробаља и костурница и израду споменика својим војницима који погину или умру на простору Африке. Удружење је узело под своје окриље, једнако као своје, гробове, гробаља, капеле и костурнице наших војника. Сви наши историјски објекти осмишљени су на основу њихових идеја. Све што је тамо у смислу очувања гробова и гробаља старих српских ратника саграђено и до данас очувано, саграђено је средствима „Француске успомене“. Како су уређивали своја гробаља, тако су и српска. Кад су давали помене својим војницима, давали су и нашим.

Да није било те хуманитарне асоцијације, питање је да ли бисмо данас имали где да дођемо и шта да нађемо на местима наших историјских успомена и светилишта у том далеком афричком пространству. ■

Као и пре сто година – изглед маринске болнице у Сиди Абдалаху

Споменик на француско-српском
гробљу у Бизерти

